

LA "COVA DEL MONTGÓ" EN EL MARC DEL FENOMEN FUNERARI DEL III MIL·LENNI a.C A LA MARINA ALTA (ALACANT).

Jorge A. Soler Díaz

A Gonzalo i Claudia

La comarca de la Marina Alta no és parca en cavitats en què es pot determinar la realització d'inhumacions atribuïdes al III mil·lenni a.C. En l'actualitat disposem de dades basades en el registre material de més d'una quinzena de jaciments dels termes municipals de La Vall d'Ebo, La Vall de Gallinera, Benidoleig, Xàbia, Dénia, Murla, Ondara, Parcent, Teulada i Pedreguer, cosa que fa que se li puga considerar com a una de les comarques més riques en troballes d'aquesta índole. Tanmateix, i, com ocorre en la majoria de les esquerdes i coves conegudes del País Valencià, les dades que disposem són, en la seua majoria, fruit d'actuacions no professionals, la qual cosa a banda de ser lamentable, sempre condiciona qualsevol aproximació. Per la seua llarga seqüència basada en l'anàlisi d'una sèrie de materials dispersos en museus i col·leccions particulars, la Cova del Montgó (Xàbia) hagués pogut constituir un magnífic jaciment, no sols per tal d'abordar el fenomen que aquí considerarem, sinó també per tal de contribuir al coneiximent d'una bona part de la Prehistòria recent del País Valencià. Sotmesa a una espoliació des d'abans de la dècada dels trenta (FIGUERAS PACHECO: 1945, 5) que sapiem només ha estat objecte de dues intervencions dirigides per titulats de les quals es coneixen escasses dades (SALVA, 1966, 92 i APARICIO *ET ALII*, 1983, 358). D'aquesta manera, el que hagués pogut constituir un magnífic document arqueològic per abordar el fenomen d'inhumació en una cavitat prèviament habitada, només es disposa, pel que fa a ossos humans, d'unes restes dipositades al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant (WALKER, 1985) i de comptades anotacions que fan referència a la trobada de restes de diversos esquelets (FIGUERAS PACHECO, 1945, 5), fruit dels treballs realitzats a mitjans anys trenta pel P.Belda¹ en el jaciment (SEGARRA LLAMAS, 1985, 11); alguns d'ells sotmesos a una acció del foc que, per l'ús de la paraula *tostados* en la seua descripció i per trobar-se'n altres totalment indemnes a aquell (BOVER BERTOMEU, 1944, 269), potser no hagen de constituir una informació fefaent a l'hora de defensar un ritual de cremació en una cavitat tan visitada. En qualsevol cas, per les mandíbules i cranis estudiats sembla que s'hi haurien produïts més de 11 inhumacions (WALKER, 1985, 6), la qual cosa fa que pel moment siga el jaciment de la comarca que podria contenir un nombre major d'individus, sense que ja res es puga considerar sobre la posició que guardaven els ossos. Quant a la seua ubicació, sols sabem de l'esment de 3 cranis en un estrat per damunt i mal diferenciat del propi en què s'estima

1. Existeix una informació de la visita del P. Belda al jaciment en el volum de 1942 dels Anales del Centro de Cultura Valenciana, pp. 92-95. La seua actuació arqueològica es desenvolupà en els anys 1935 i 1936 (SEGARRA LLAMAS, 1985, 11)

l'aparició de la ceràmica cardial del jaciment (SEGARRA LLAMAS, 1985, pp. 11-14).

En no tenir informació sobre la posició de les restes humanes a la Cova del Montgó, indicarem que només es disposen de referències verbals a l'hora de considerar l'existència d'inhumacions en posició *primària* en altres jaciments de la comarca i que les dades sobre la determinació de restes humanes sotmeses a l'acció del foc sols s'anoten en un dels ossos documentats a la Cova del Passet, a La Vall de Gallinera, que, tot i no estar del tot cremat, no es classifica amb seguretat com a humà (TRELIS MARTÍ, 1992, 58). Les referències que tenim quant a la documentació de restes que guarden la posició anatòmica es refereixen a la trobada d'un esquelet estès a la llarga a l'Abric del Banc de les Coves (Parcent), i d'un altre infantil (Simón García, 1990, 108) en posició anatòmica en L'Esquerda de la Penya de les Arbones (Parcent), i d'un altre amb la mateixa condició a L'Esquerda del Clavill (Ondara), on, sempre segons la informació dels excavadors, també es van determinar restes disperses d'uns dos individus més².

Per la resta dels jaciments que considerarem, només es pot esmentar el seu ús funerari, sense que es puga determinar si estem enfront d'osseres, paquets ordenats d'ossos en posició *secundària* o inhumacions en posició *primària*. En aquest grup pot resultar obligat incloure en primer lloc a la Cova de les Calaveres (Benidoleig) on, per les referències del Cavanilles sabem de la trobada al segle XVIII de 12 calaveres (SOLER DÍAZ, 1990, nota 7)³. Tanmateix, encara que recentment s'ha assimilat del tot a manifestacions funeràries pròpies de la *facies Eneolítica* (VICENS PETIT, 1990, 63), davant la sola documentació de ceràmiques a mà⁴, preferim mantenir-la en l'ambigüitat cronològica proposada per a la seua vessant funerària (APARICIO ET ALII, 1982, 127), ja que si considerem que la inhumació múltiple en cavitats naturals és un fenomen que, escàs, també es constata a l'Edat del Bronze (HERNÁNDEZ, 1985, 109 i VICENS PETIT, 1988-89, 64) i que en la mateixa comarca es determina un nivell corresponent a aquesta època amb presència d'ossos humans (GUILLÉM CALATAYUD, P. ET ALII, 1992, 38). Tampoc s'adscriu amb seguretat al marc cronològic que tractem la Cova Fosca, a la Vall d'Ebo, on, sense que coneguem referències concretes de troballes d'ossos humans, hom n'ha suggerit l'ús funerari durant l'*Eneolític* (BORONAT SOLER, 1986, 115), període per el qual, prescindint ara de la valoració del campaniforme, només coneixem l'esment de fragments ceràmics (SIMÓN GARCÍA, 1990, 110). S'han determinat ossos humans als jaciments de la Cova del Randero a Pedreguer (SIMÓN GARCÍA, 1990, 114), la Cova del Passet, a la Vall de Gallinera (TRELLS MARTÍ, 1992, 58) i la Cova dels Lladres, a Murla, i es pot determinar en aquesta última a partir d'una anàlisi de peces dentàries la presència d'un mínim de 7 inhumats (PÉREZ I GALIANA, 1992, 50)⁵. Per la nostra part, en la revisió que hem efectuat a distintes col·leccions de la comarca, hem pogut determinar ossos humans en estat molt fragmentari que podrien fer considerar la inhumació d'un

2. Informació proporcionada per En José Soler Mulet, del Centre Arqueològic Gater.

3. En aqueixes restes humanes citades per Cavanilles, se li sumen les que d'aqueixa cavitat es conserven al Museu d'Alcoi, a partir les quals es pot determinar un màxim de 5 individus i un mínim de 3. Segons l'estudi d'E. Vives, es determinen dos del sexe femení i un del mascle. Si considerem l'estudi de D. Campillo, sembla que una de les dones va morir amb una vintena d'anys, víctima d'un aneurisma. (CAMPILLO VALERO, 1976, 41-45 i 83-86). L'altra dona identificada morí havent complert 40 anys, edat que pogué arribar el baró al qual es fa al·lusió (APARICIO ET ALII, 1982, 45-47).

4. Al Museu de Servei d'Investigació Prehistòrica de València es conserva un vas ceràmic cedit, pel que sembla, per H. Brevil (FLETCHER i PLA, 1977, 129). Dotat d'una ansa, presenta una forma semi-esfèrica amb la base aplanada (APARICIO ET ALII, 1982-86, 5).

5. S'han identificat un fragment de mandíbula i 13 peces dentàries humanes. L'anàlisi realitzat per B. Cloquell permet considerar l'existència d'un mínim de 3 nens, 3 adults i 1 adolescent (PÉREZ I GALIANA, 1992, 49).

6. De la Cova de la Rabosa es conserva un crani al Museu de Xàbia, de la Coveta del Pic. L'Àguila es conserven dues peces dentàries al Museu de Dénia, la mateixa institució que recull un fragment de mandíbula inferior amb peces dentàries i 13 petits fragments d'ossos humans procedents de la Cova Ampla del Montgó. D'acord amb les indicacions de J. Casabó, bon coneixedor del terreny reservarem aquesta denominació per a aquesta cova i ens referirem a la del terme de Xàbia amb el nom de Cova del Montgó.

mínim d'1 individu a la Cova de la Rabosa (Xàbia), a la Coveta Esquerda o del Pic de l'Àguila (Dénia) i a la Cova Ampla del Montgó (Dénia)⁶, de 2 individus a l'Abric de la Campaneta (Murla)⁷, d'un mínim de 5 en l'esquerda del Forat del Barranc de les Raboses (Teulada) i de 4 o 5 a la Cova del Cantil (Dénia)⁸. Per una altra banda, encara que no es conserven (o no els hem vist), sabem de l'aparició de restes d'un o més individus a la Cova de la Borulla (Dénia)⁹ i de la documentació d'ossos humans a la Cova del Barranc del Migdia (Xàbia), així com a la Coveta de l'Alqueria de Ferrando (Dénia)¹⁰. Finalment en la fita o excedint el marc cronològic proposat es pot considerar la troballa d'ossos humans en el que s'anomena nivell 1 de la Cova de les Cendres (Teulada), nivell amb el qual es relacionen dos cranis trobats en recerques d'afecionats (LLOBREGAT, *ET ALII*, 1981, 93-94) i la documentació d'una calota cranial, fragments de mandíbules i peces dentàries en l'anomenada Covatxa Soler o del Castell de Dénia (APARICIO *ET ALII*, 1983, 215).

Un dels problemes que presenta una avaluació del fet funerari a la Cova del Montgó, basant-se únicament en els possibles conjunts d'aixovars, és la llarga seqüència que de l'estudi de la seua cultura material s'ha vingut suggerint. La bona grandària n'ha facilitat una ocupació que en l'estat de la investigació es remunta al Paleolític Superior (APARICIO *ET ALII*, 1983, 358 i CASABÓ, 1993, 15-18). Del conjunt material trobat s'han estudiat elements propis de les distintes fases del Neolític (MARTÍ OLIVER *ET ALII*, 1980, 144-164 i BERNABEU AUBÁN, 1982), període que, sense cap precisió, va intuir el P. Belda (SAN VALERO, 1942, 101), al que s'adscriuen materials trobats en les últimes actuacions (BORONAT SOLER, 1986, 111). Per una altra banda, a més del registre de ceràmica campaniforme (APARICIO *ET ALII*, 1983, 358 i BERNABEU AUBÁN, 1984, 25)¹¹, és segura la seua ocupació durant l'Edat del Bronze, època en la qual es va centrar la intervenció de 1964 (LLOBREGAT, 1966, nota 3; SALVA, 1966, 92 i TARRADELL, 1969, 18) i que ha estat objecte de nous estudis en els quals s'han pogut considerar materials propis del *Bronze Tardà-Final* (SIMÓN GARCÍA, 1990, 112, 118 i 120).

No és l'únic cas en què hom pot determinar una llarga seqüència. Altres cavitats, abans esmentades, també contenen materials que, a falta de registres estratigràfics, sempre fan difícil delimitar amb exactitud, quins són els conjunts que han de ser propis del fet funerari, quines són les peces que, sens cap dubte, li precedeixen, o quins són els elements que són producte d'una ocupació posterior al seu desenvolupament. A més de la Cova Fosca, jaciment conegut per les seves representacions paleolítiques (HERNÁNDEZ, FERRER i CATALÁ, 1988, 156-160) que conté materials propis del Neolític en el seu parc registre (BORONAT SOLER, 1986, 115) o de la Cova de les Calaveres de la que s'han abordat sèries lítiques adscrites al Paleolític Superior (APARICIO *ET ALII*, 1982). Hom ha assenyalat una ocupació paleolítica a la Cova de l'Alqueria de Ferrando i la Cova del Randero (CASABÓ, 1992, 18-20), cavitat que també conté elements propis del Neolític i l'Edat del Bronze (SIMÓN GARCÍA, 1990, 116 i 118). Per tant, en principi, el problema d'una delimitació segura d'aixovars afecta les cavitats de gran volum dotades d'una llarga seqüència i potser altres usos esporàdics diferenciats de la funció funerària. Les petites coves s'adscriuen del tot al fenomen que es tracta, ja que, sense descartar una afecció eneolítica, només per al cas de l'Esquerda de la Penya de les Arbones s'ha considerat la seua millor adequació a l'Edat del Bronze (SIMÓN GARCÍA, 1990, 118 i 120).

Un altre seriós problema que ocorre en la investigació del fenomen funerari

7. En una col·lecció particular de Xaló poguerem observar un conjunt compost per fragments d'ossos llargs, restes de cranis i peces dentàries que podrien correspondre al mínim d'individus expressat al text.

8. Els ossos humans revisats de l'Esquerda del Forat del Barranc de les Raboses es conserven a la Col·lecció de Gata de Gorgos i es pot observar un conjunt de peces dentàries i ossos llargs, falanges, parietals, una mandíbula i altres ossos humans que sense una anàlisi especialitzada ve a determinar el nombre mínim d'humanitats considerats al text. Les restes de la Cova del Cantil es conserven al Museu de Dénia i es determina 120 fragments cranials i altres ossos que, igualment, afirmen el mínim exposat.

9. Informació facilitada per En José Soler Mulet.

10. Informació recollida per J. Casabó, arqueòleg municipal de Xàbia.

11. Ceràmica ja notificada en les primeres ressenyes dels treballs realitzats pel P. Belda. S'hi pot consultar les pàgines esmentades dels Anales... en la nota 1 i, en la mateixa sèrie, en el volum corresponent a 1944, les referències del N Primitiu a Discurso de apertura del curs 1942-1943 (p. 69), on, encara no coneixent amb exactitud el lloc de les troballes, pensa que se n'han trobat a la Cova Ampla, al Montgó, i aprofita per notificar que, al Col·legi dels H.H Maristes de Dénia, existeixen materials procedents de dita cavitat. De la troballa de campaniforme també fa menció F. Figueras que es refereix a la cavitat amb la denominació de Cueva de la Magdalena (FIGUERAS PACHECO, 1945, 6)

12. Per l'estil de la redacció, sembla que Bover, exceptuant la numeració, no degué afegir res a l'informe que Belda li va remetre. Textualment, estableix el següent llistat de materials (BOVER BERTOMEU, 1944, 269). La numeració no és seva i resulta correlativa a la que es deriva del inventari que li proporciona J. Segarra sobre la seva col·lecció particular referida al mateix jaciment i a altres materials de distints jaciments que J. Bover recull en la seva ressenya:

Núm 24.- Restes esquelètiques torrades i altres indemnes a l'acció del foc.

Núm 25.- 20 punxons d'os i un ganivet també d'os.

Núm 26.- Una punta de llança i un ganivet de bronze.

Núm 27.- Un braçalet d'ivori de 6 cm. d'ample.

Núm 28.- 20 ganivets de sílex i diverses puntes de fletxa també foliàcies.

Núm 29.- 1 braçalet de color negre, 8 mm. de diàmetre.

Núm 30.- Diverses destrals, una d'elles extraordinàriament gran i altres diverses pedrenyeres.

Núm 31.- Fragments de fang prehistòric, uns amb pintura i altres amb gravats.

Núm 32.- Diverses destrals de pedra.

és el de la informació que, dels inventaris de materials, es recull en la documentació bibliogràfica. Per al cas concret de la intervenció del P. Belda a la Cova del Montgó cal remarcar que es disposa d'una informació sobre la possible ordenació dels materials que s'enumera en el primer capítol de la publicació de J. Segarra (SEGARRA LLAMAS, 1985, pp. 9-16), afeccionat local que va prendre l'esmentat ordre de l'exposició que començà a muntar el P. Belda al Museu Arqueològic Provincial d'Alacant a partir de 1942. Abans, en un informe remés a J. Bover, el P. Belda no especificava cap referència estratigràfica i, per manca d'elements en ella, podem suposar, donada la data en què es publica¹², que, quan es va decidir escriure a Bover, gran part del material estava encara en caixes i no exposat¹³. Si la parquedat de dita relació pot deure's al fet que l'encara aleshores aspirant a Director del Museu estava molt ocupat a aconseguir el seu nomenament o era reaci a comunicar dades sobre la seua actuació, pensant potser en una publicació posterior, la diferenciació dels dos conjunts d'elements polits, s'hi pot convertir en l'única dada que avale que Belda observà realment un ordre estratigràfic durant la seua actuació al jaciment de Xàbia que després va aplicar al muntatge de les seues col·leccions en l'exposició del Museu. Sempre es podria pensar que Belda ordenà un material que prèviament va regirar en el jaciment seguint les pautes d'una publicació. En aquestes dades deixava de ser una mera hipòtesi la prioritat temporal de les ornamentacions cardials pel que fa a les campaniformes (SAN VALERO, 1942, 121) i això constitueix aquí una dada especialment transcendent, ja que està provada la correspondència entre Belda i J. San Valero (SAN VALERO, 1942, 101) i que, com veurem, en el muntatge de les col·leccions no s'especifica la separació de les ceràmiques campaniformes del restant de les ornamentades. Si hagués intentat forçar les dades, molt probablement no hauria caigut en aquesta descurança i pels avatars que, a continuació s'exposen, és molt possible que, quan Belda va decidir o pogué muntar l'exposició, se li escapassen *detalls* d'una actuació que mai arribà a escriure. El campaniforme al jaciment resulta escàs si el comparem amb el nombre de fragments amb altres ornamentacions prèvies i en la ment d'un sacerdot amb una lleugera il·lustració en arqueologia pogué perviure més el record de la troballa d'un bon nombre de fragments ornats per sota de les puntes de fletxa i els ossos humans que el detall de la trobada d'altres ceràmiques a les immediacions d'aquests.

No coneixem manuscrits propis de l'excavador que facen referència a la seua actuació al jaciment. És possible que realitzés algun tipus d'anotació i que guardés el material en caixes a mesura que l'anava trobant. Durant l'estiu de 1936 va esclatar la Guerra Civil, cosa que degué fer que, només acabada l'excavació, el prevere estigués més ocupat d'amagar-se'n que en una tasca de redacció dels seus treballs arqueològics. Acabat el lamentable conflicte, és probable que l'única base documental que tingués sobre la seua actuació a Xàbia, fóra la separació dels materials en caixes amb alguna referència. Si no hagués estat així, potser disposdríem d'una publicació semblant a les que realitzà després dels seus treballs a la Cova de la Barcella (La Torre de les Mançanes, Alacant). Tot això també pot ser indicatiu que a l'hora del muntatge no recordés de mane-

13. A partir de 1942, el P. Belda començà a dipositar les seves col·leccions d'envergadura al Museu que no restaria reinagurat fins al 1949 (LLOBREGAT, 1988, 26). És fàcil que per la data d'edició de l'article de Bover, Belda estigués encara molt ocupat ordenant i afegint peces a l'exposició i que no posés molt d'entusiasme en una relació que omet peces com el campaniforme que abans sí que havia donat a conèixer.

ra fidedigna la seua actuació, la qual cosa pugué fer-li incórrer en errades en el moment d'ubicar alguns materials en els dos estrats que va distingir, però, en qualsevol cas, encara que hagués mantingut un viu record de la seua actuació, la seua mala metodologia d'excavació li hagués fet, igualment, incórrer en malencerts.

Ignorem la data de visita de J. Segarra al P. Belda, però s'hagué de produir quan el material estava reconstruït i exposat en vitrines¹⁴.

Com ja hem assenyalat, l'ordenació estratigràfica que proposa és un fidel reflex de la distribució dels materials en els quadres i vitrines de l'antiga exposició del Museu (LAFUENTE, 1959). J. Segarra enumera per a l'anomenat *estrat inferior* la següent relació: *bon nombre de destrals polides i altres trossos, 3 polidors, 30 trossos de fang decorat -cardial, incís, pintat i incís i pintat-, un vas complet amb ornaments incisos i puntejats*. La relació de peces assimilades a l'anomenat *estrat superior* és el següent: *12 destrals polides i trossos d'altres, un ganivet gran de pedrenyera, 19 micròlits, 4 puntes de fletxa, 4 serretes de falç, 3 trossos de làmina lítica, 1 braçalet d'ivori, 1 punyal i ganivet de coure, ossos i 3 cranis humans*¹⁵.

De la comparança dels esmentats per J. Bover i J. Segarra, s'ha d'especificar primer que és el mateix J. Segarra el que desmenteix l'existència d'1 braçalet d'ivori. La peça en qüestió és un fragment de braçalet amb estries de marbre ja considerat en treballs especialitzats (BERNABEU AUBÁN, 1979, 121). L'altre braçalet *negre* mencionat per J. Bover, no l'hem localitzat en el fons del Museu. És molt possible que mai hagués estat exposat, ja que no se'n fa esment en el Catàleg de Lafuente, però és possible que, si realment va existir, algun dia aparega, ja que A. Salva menciona la presència de *polseres de pissarra i calcari* (SALVA, 1996, 95) i que nosaltres hem observat un d'aquest color a la col·lecció de Gata de Gorgos, ja indicat a la bibliografia (SIMÓN, 1990, 112), procedent de recerques posteriors efectuades al jaciment. L'alt nombre de *micròlits* de la relació de J. Segarra, és producte d'una mala utilització del terme per J. Lafuente que aplica aquesta denominació a tot l'utilatge lític relativament petit que caracteritzava a les primeres fases de la nostra Prehistòria (LAFUENTE VIDAL, 1959, 10). En aquest aspecte, és més concisa la referència de J. Bover que dóna aproximadament un nombre de ganivets semblant al que en l'actualitat n'hi ha en el còmput de suports laminars amb o sense retoc dipositats al Museu Arqueològic Provincial. Pel que fa als *idolets*, de nou és Lafuente el qui li fa incórrer en una denominació no ajustada en considerar com a tals totes les plaques de pedra polida amb o sense perforacions.

En el que a nosaltres ens interessa, direm que, de la informació exposada, se'n desprén per una banda que el fenomen funerari en principi resta diferenciat dels horitzons neolítics que han de determinar la ceràmica *cardial* i altres espècies decorades, i, per l'altra, que dins el mateix fenomen caben una sèrie d'elements que, com les puntes de fletxes, resulten lògics dins els conjunts d'aixovar, així com altres que, sense descartar la seua relació amb el fenomen funerari, excedeixen del tot el marc cronològic del III mil·lenni a.C. Mai no deixarà de

14. Hem de remarcar que en la publicació de J. Segarra es reproduïx a mà alçada un braçalet amb estries. El dibuix respon a una restauració. Belda en va trobar només un fragment que resta inserit en una reconstrucció d'escaiola. Aquest braçalet fou restaurat per a la seva exposició, de la qual cosa es dedueix que J. Segarra no el va veure a Xàbia, sinó ja el observà al Museu Arqueològic Provincial amb les vitrines ja muntades.

15. Si comparem aquesta relació amb la que es determina al Catàleg-Guia de Lafuente s'observa una quasi total coincidència. Les peces de l'estrat inferior es trobaven en un quadre adossat a la paret del Museu amb el número 7. Lafuente especifica pel que fa als elements polits que una és de secció quasi cilíndrica i que el restant té la secció el·líptica, essent 6 d'aquestes allargades. Per a la ceràmica especifica 12 fragments amb decoració incisa i indica que dos tenen incisions amb instrument de punta roma; 3 fragments amb forats precursors de l'ansa i 3 amb ansa; 7 fragments de ceràmica pintada; 5 de fang negre carbonós i un vas sencer amb ornamentació. A més apunta la presència en l'esmentat quadre d'altres nombrosos trossos informes sense característica (LAFUENTE VIDAL, 1959, 11-12).

Tret dels vasos i cranis, els elements de l'estrat superior s'exposaren en el quadre següent (nº 8). Per al material polit especifica 2 destrals que tenen la

secció ovalada, 2 quasi circular, 7 el·líptica i 1 rectangular. Indica que els tres trossos de làmina es troben carbonitzats i que els *idolets* són les plaques de pedra polida (LAFUENTE VIDAL, 1959, 12). Els cranis s'ubicaren al quadre amb el nº 13 al costat més ossos i els vasos a la vitrina 16 junt amb altres de distinta procedència. La seva succinta descripció respon a 1 olla gran amb quatre agafadors; 1 olla petita amb dues anses i dos agafadors; 1 cossi gran i 3 de petits, un dels quals és quasi esfèric. A més, sense que ho esment J. Segarra, en la relació de J. Lafuente, s'indica la presència d'un morter en aquesta mateixa vitrina (LAFUENTE VIDAL, 1959, 13 i 16-17).

ser estrany que en el que s'articula com a *estrat inferior* no es determinen elements ossis o de sílex, cosa que potser siga una mostra que en el moment del muntatge, Belda només recordés que les ceràmiques ornades i una sèrie d'elements van aparéixer davall els ossos humans i així es va perdre la resta de detalls en la seua memòria o, considerés el seu mètode durant la mateixa excavació. Indubtablement, part de la indústria lítica que comentarem pot trobar un bon acomodament en el Neolític Antic i és més que probable que junt a determinats elements ceràmics no deixés de trobar-se sílex. Tanmateix, és evident que no ho va recordar o que tal vegada no fou conscient de la seua troballa, i per a això basta pensar en una excavació on els perfils molt probablement no guardaren mai una verticalitat, on l'àrea excavada es feia estreta a mesura que es guanyava en fondària i on la terra despresa de la part superior del *tall* devia impedir una clara distinció d'estrats. Si a tot això afegim que molt probablement guardés el material agrupant-lo segons la seua naturalesa i si es té en compte el pas del temps entre l'excavació i el muntatge de l'exposició, pot resultar explicable la sola presència de fragments ceràmics grans i de certa entitat a l'*estrat inferior*. Pel restant és indubtable que d'haver-se aplicat un cert mètode, hui se'ns revelaria una realitat més complexa que possiblement abraçaria diferents nivells i cobriria una seqüència des del Neolític Antic fins a ben entrat l'Edat del Bronze i des d'aquesta perspectiva sembla lògic considerar que la diferenciació estratigràfica que va proposar és simple en excés.

Per tant, l'única cosa que podrien considerar quant als *records* del P. Belda és que hi ha una ocupació neolítica de la cavitat prèvia a un ús exclusivament funerari, i sense que això signifiqui admetre l'articulació de cultura material proposada per a aquests dos *estrats* o, si es vol, la sola difernciació d'ambdós. Sembla que l'inici d'aquesta seqüència podria relacionar-se amb un ús ocupacional propi del Neolític Antic i no s'hauria de descartar mai del tot que sota una accepció desvinculada del fenomen d'inhumació múltiple com a fet estés pugués haver-se produït en aquesta fase algun enterrament si considerem l'ús que al respecte es proposa en altres jaciments (MARTÍ i JUAN, 1987, 37).

La llista d'elements associats a la bibliografia al jaciment en base a l'antiga exposició del Museu, es completa amb la menció de les referències aportades per A. Salva, que incideix de nou en la documentació de micròlits. Com exposarem, en el registre material només es determina en l'actualitat un trapezi, i com que sembla que s'haja extraviat molt material, pot considerar-se que aquesta referència en plural ha d'obeir també a una mala utilització del mot per part de l'autora que assenyala per primera vegada la documentació de braçalets d'os i fragments d'ou d'estruc (SALVA, 1996, 95), elements que, excepte un fragment potser assimilable a un ou d'aquesta espècie, no hem conegut d'una manera directa.

En altres jaciments també es determinen problemes de registre, encara que en aquest cas és la manca d'inventaris en col·leccions particulars, el seu continuat increment i la manca de rigor pel que fa a la seua conservació, la qual cosa fa que es determinen diferències menors en l'adscripció de peces a un o altre jaciment, quan, passat un temps, es torna a revisar una col·lecció.

Amb tota problemàtica exposada, és obvi que sempre resultaria arriscat qualsevol avaluació de la cultura material pròpia del fenomen que s'intenta abordar. La manca de dades quant a les intervencions, la carència de metodologia en les excavacions o la possible adscripció a distints fets culturals dels materials disseminats a museus i col·leccions, constitueixen un sens fi d'inconvenients

que condicionen qualsevol intent d'aproximació al fenomen funerari del III mil.lenni a.C. a les terres de la Marina Alta.

D'una altra banda, encara que no renunciarem a traçar un quadre general de les restes que es conserven, no és la nostra intenció realitzar aquí un inventari detallat de tots els objectes trobats a la cavitat de Xàbia i dels altres jaciments de la comarca que poguessen relacionar-se amb l'esmentat fenomen funerari. No es tracta d'una renúncia sinó d'un aplaçament. Per a un futur immediat tenim prevista la publicació d'un *Corpus* de materials propis de les cavitats d'inhumació referit a tot el País valencià i des del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant es prepara una publicació monogràfica que recollirà a manera de catàleg tot el que la institució conserva de la Cova del Montgó¹⁶.

Començant per la *indústria lítica en pedra tallada*¹⁷, indicarem que en la seua totalitat es compon d'elements de sílex i que és l'agrupació que majors problemes planteja a l'hora de dilucidar quins són els efectius propis dels conjunts d'ofrenes.

No en va, els elements més nombrosos són els suports laminars amb o sense retoc que resulten especialment abundants a la Cova del Montgó, on més que làmines grans s'observen peces que s'apropen al mòdul propi de les indústries cardials (FORTEA, MARTÍ i JUAN, 1987, 60)¹⁸. En un principi ens inclinàrem per relacionar amb certa seguretat amb els fenòmens funeraris les produccions que superassen clarament les dimensions mitjanes de les indústries pròpies del Neolític Antic com a una evidència més de la constatació de l'augment de grandària que es proposa de manera general per als esmentats suports durant l'Eneolític i el Neolític Final (MARTÍ OLIVER, 1983, 80 i MARTÍ i JUAN, 1987, 96). Tanmateix, resulta clar que no hem de desvincular del tot d'aquest fet els suports menors. D'una banda, en conjunts megalítics de l'àmbit peninsular no sempre resulten exclusives les làmines grans; de l'altra, la investigació dels nivells funeraris de la Cova d'En Pardo (Planes, Alacant) permet assumir dins els conjunts d'ofrenes la determinació d'escassos suports de bones dimensions i predomini d'aquells que responen a un format menor.

L'anàlisi del retoc d'aquests elements també pot resultar fonamental a l'hora de dilucidar la seua possible inclusió entre els elements d'ofrenes. Sobre els 30 suports revisats, en presenten 12 aquesta modificació i s'observa en tots ells un retoc pla que en diversos casos resulta molt profund en la seua amplitud. Aquesta conclusió no sols es determina en làmines de bona grandària, sinó també s'observa en suports més estrets, per la qual cosa si considerem la major vinculació del retoc simple amb l'horitzó propi del Neolític Antic (JUAN CABANILLES, 1984, 59 i FORTEA, MARTÍ i JUAN, 1987, 11) i la major assimilació del retoc de manera plana amb l'Eneolític o amb la transició a l'Eneolític (MARTÍ OLIVER, 1973, 93), o amb els moments finals del Neolític (JUAN CABANILLES, 1984, 66), és fàcil que en bona mesura puguem posar-se en relació amb el context funerari que es tracta i s'amplie d'aquesta manera l'escàs marge que des de la tipometria se li podria associar amb seguretat.

Els elements amb retoc abrupte de la Cova del Montgó també poden representar problemes a l'hora d'avaluar una adscripció cultural concreta. Al re-

16. La preparen Marco Aurelio García Bebia i Palmira Torregrosa Jiménez.

17. De manera global, a la Cova del Montgó s'han inventariat 30 làmines, laminetes i fragments amb o sense retoc, 3 puntes de fletxa i 2 fragments, 1 làmina amb dors, 1 geomètric, 3 dents de corbella, 4 resquills i 2 nuclis. La seva representació en altres jaciments atén a 2 puntes de fletxes, 2 resquills i 30 petits fragments de sílex a l'Abic del Banc de les Coves; 3 puntes de fletxes a la Cova de Borulla; 16 làmines o laminetes amb o sense retoc, 2 raspadors sobre làmina, 4 petits ganivets de dors, 4 puntes de fletxes i un fragment, un truncament de forma geomètrica, 3 resquills i 25 restes de talla o petits fragments de sílex a la Cova dels Lladres (PÉREZ i GALIANA, 1992, Fig. 5); un fragment de lamineta, 2 puntes de fletxa i 2 resquills, considerant de manera exclusiva el material documentat a l'interior de la Cova del Passet (TRELIS, 1992); 5 làmines o fragments i un geomètric a la Cova del Randero; 1 làmina i 1 punta de fletxa a la Cova del Barranc del Migdia; 1 punta de fletxa a la Cova del Pic d'Àguila; i 2 puntes de fletxa a la Cova de l'Alqueria de Ferrando si considerem aquí que la resta del material lític podria assimilar-se a l'etapa paleolítica del jaciment.

18. Sobre 30 suports laminars amb o sense retoc, a la Cova del Montgó només es determinen 5 que es poden considerar ben diferenciats per la seva

grandària de les indústries cardials. Per considerar aquesta diferenciació s'agrupen les peces amb una amplària igual o superior als 17 mm. que per trobar-se senceres (o per la seva traça en cas de ser fragments) superen o igualen els 100 mm. en la seva llargària. Dins d'aquesta categoria -làmines grans- s'inclouen també els elements que malgrat ser més estrets superen o igualen la xifra de llargària que s'estableix. Els altres suports són làmines i fragments d'una grandària més reduïda -16- o laminetes i fragments: 9 (amplària menor de 12mm.).

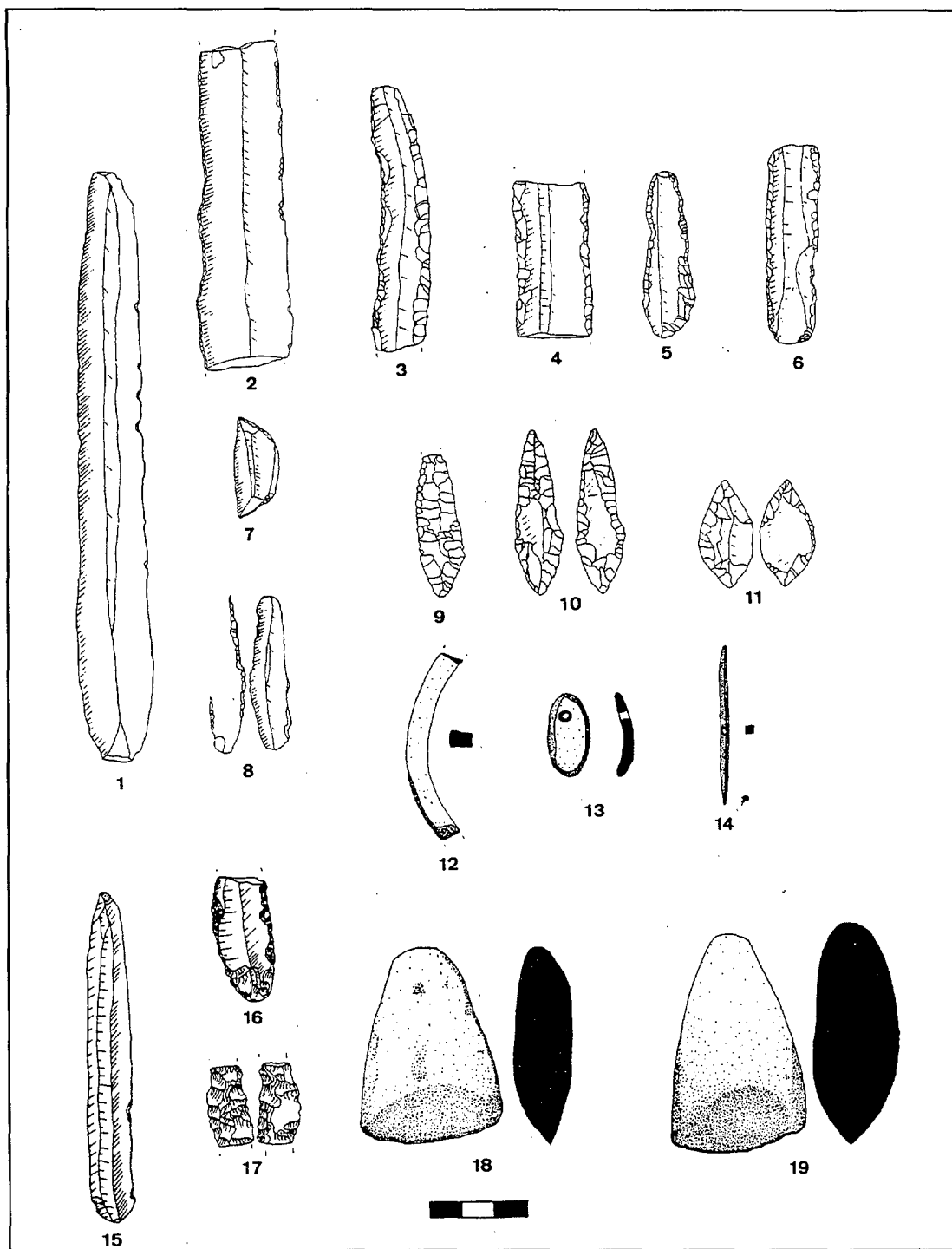

Fig. 1 - Cova del Montgó.

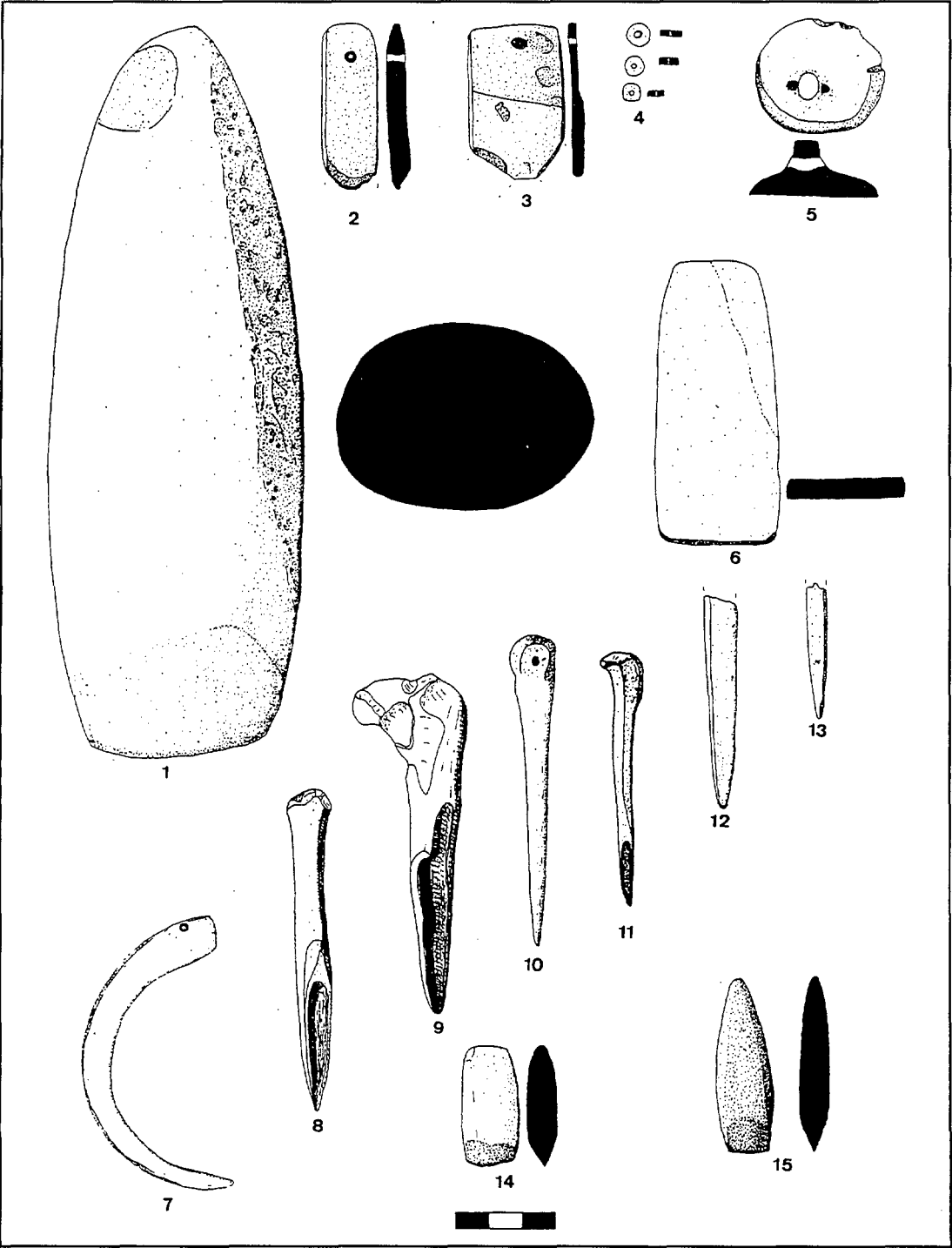

Fig. 2 - Cova del Montgó.

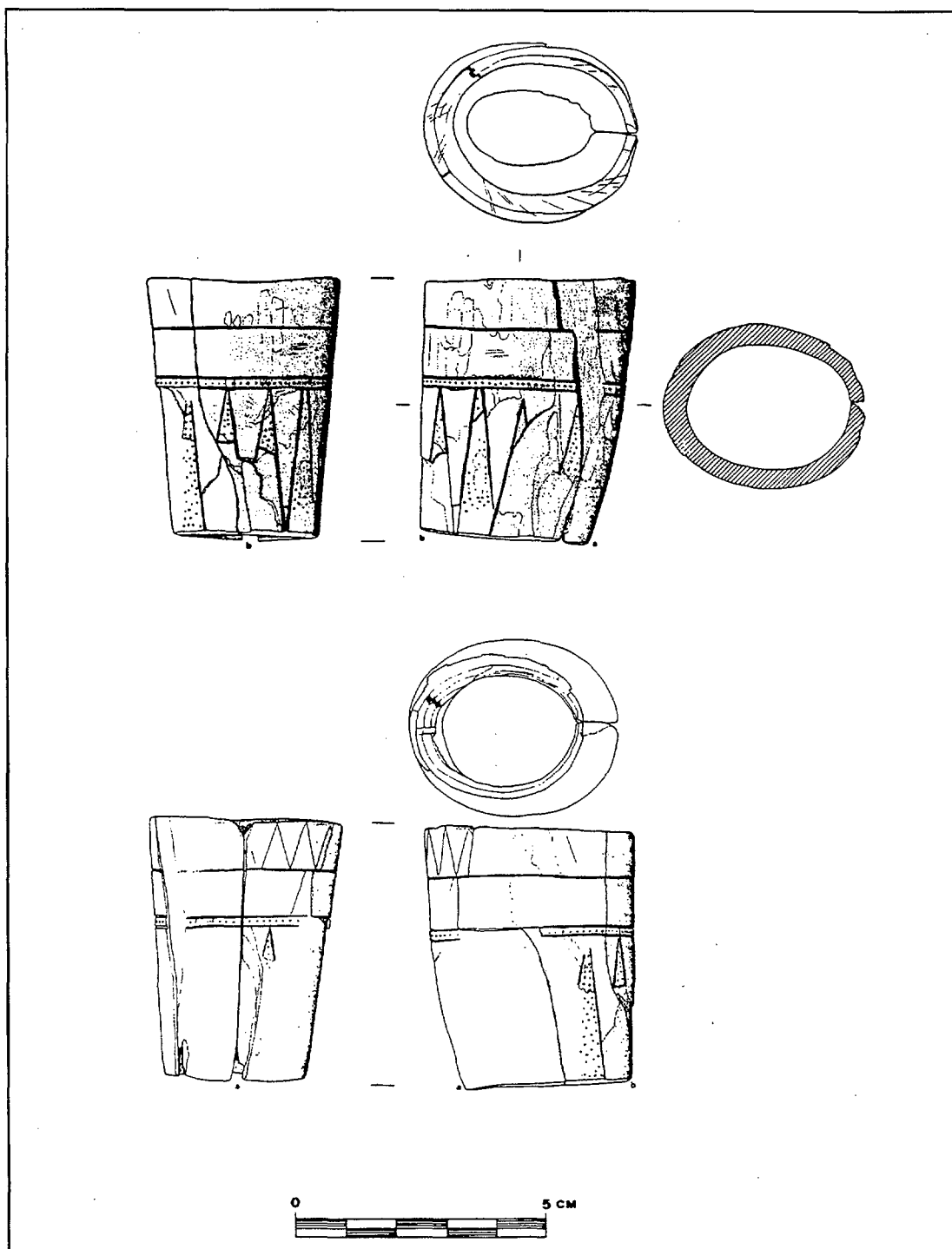

Fig. 3 - Cova del Montgó.

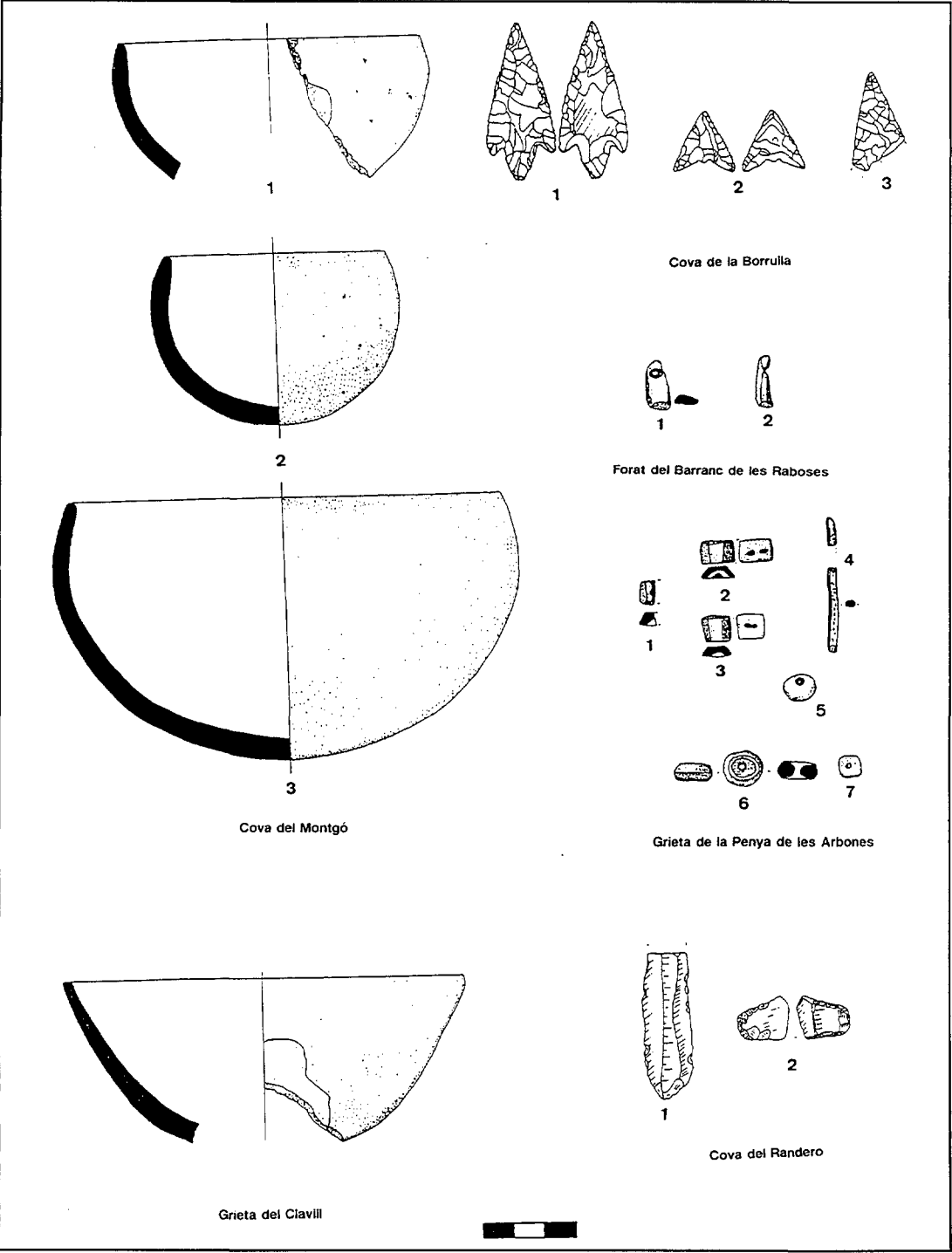

Fig. 4

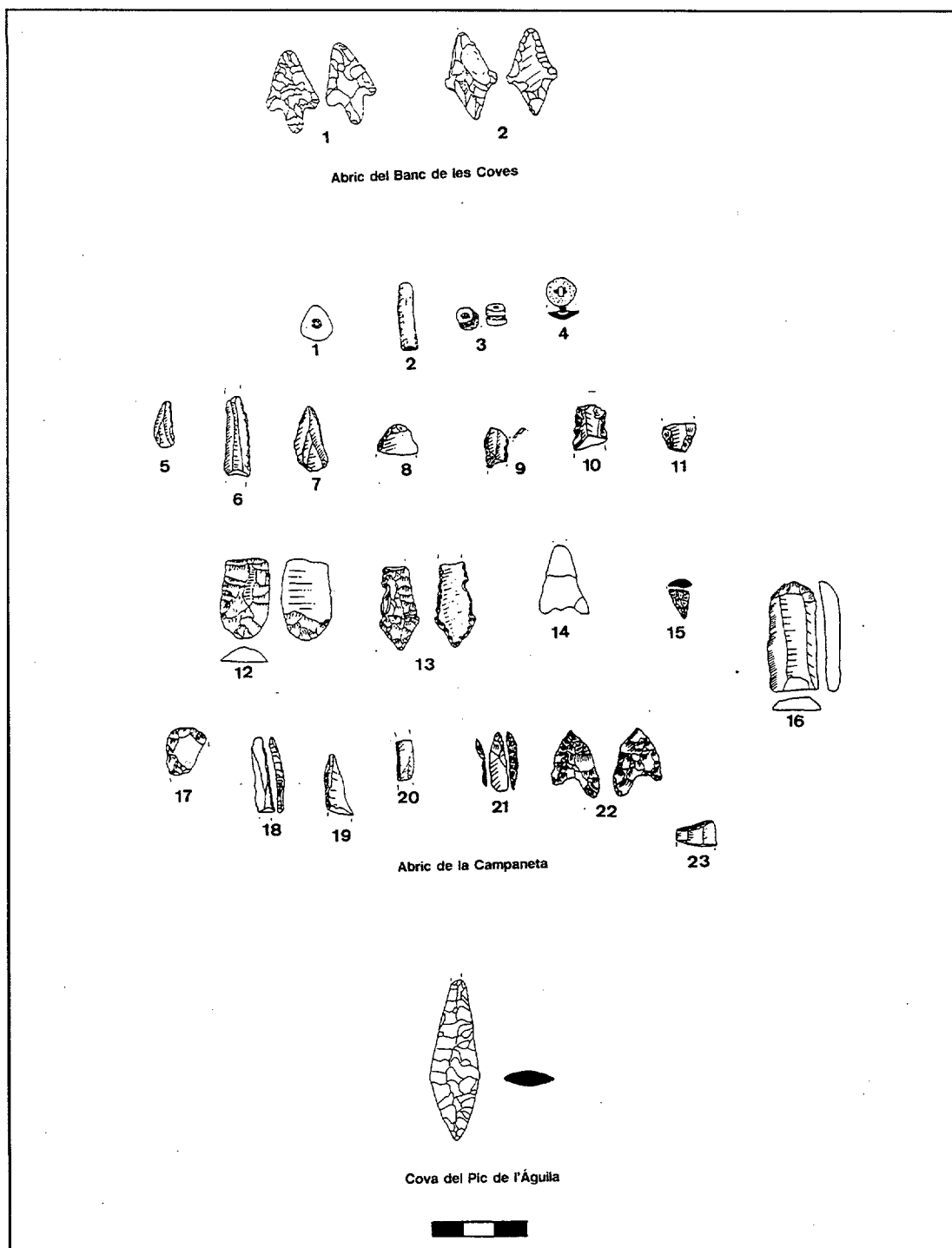

Fig. 5

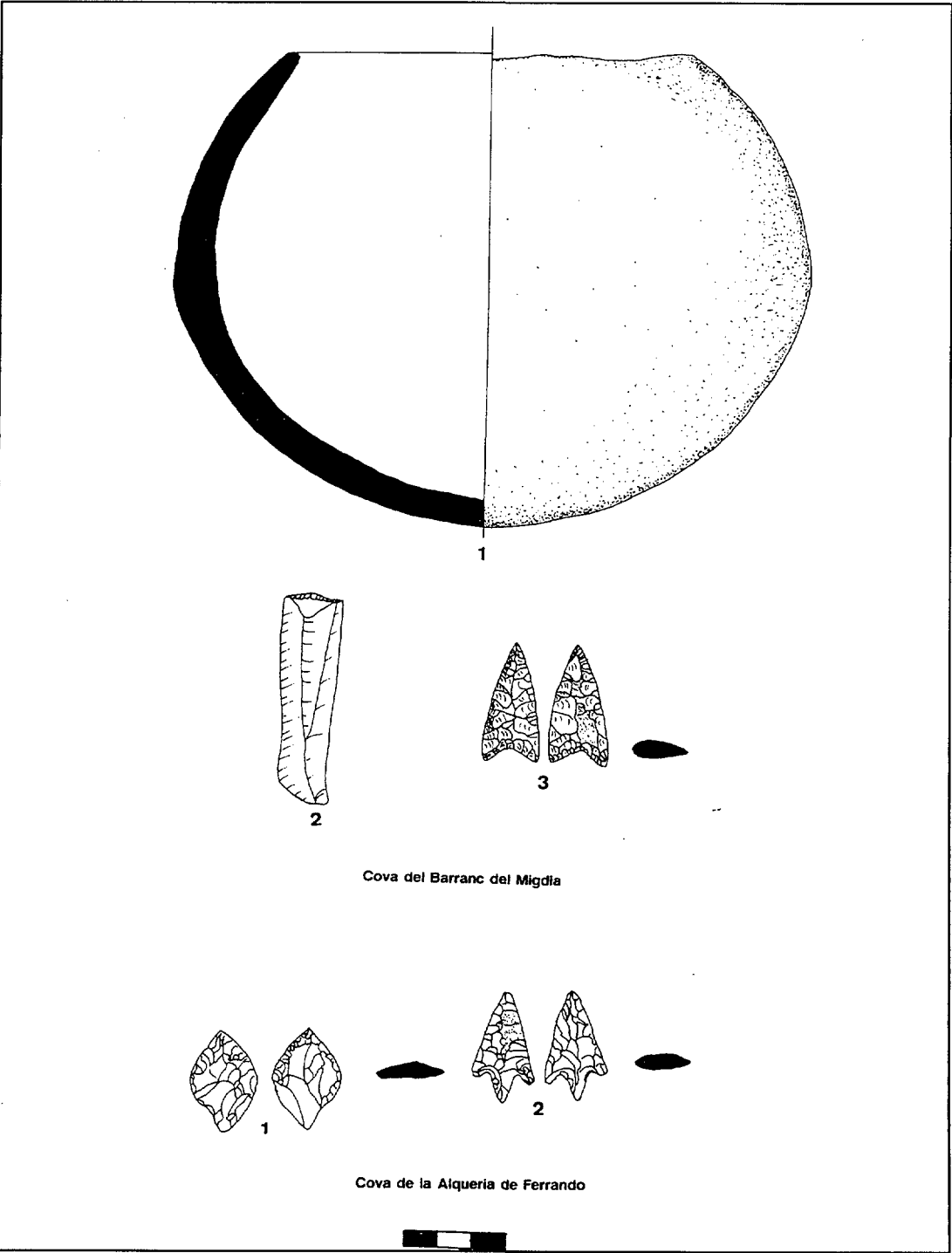

Fig. 6

gistre es determina una peça de dors irregular sobre làmina amb retoc pla al lateral contrari (fig. 1:5) i un geomètric que respon a la definició de trapezi asimètric de truncaments rectilinis (fig. 1:7). El caràcter atípic de la primera peça no convida a moltes precisions, i, en tot cas, no resultaria impossible la seua assimilació a l'horitzó cardial, perquè els suports laminars amb retoc abrupte no són aquí precisament desconeguts (JUAN CABANILLES, 1984, 64), no pot parlar-se en termes d'una absoluta manca d'elements amb retoc pla en aquesta fase (JUAN CABANILLES i MARTÍNEZ-VALLE, 1988, 208) i no ens trobem enfront d'una peça que, per la seua grandària, $-47,5 \times 15,7$ mm.— no puga entendre's en aquest àmbit. Intentar dirimir si el geomètric amb retoc abrupte s'adscriu o no al fenomen de la inhumació és una tasca impossible, ja que sense mancar aquests elements en altres cavitats d'inhumació (SOLER DÍAZ, 1988, 152) manté una certa presència dins de la indústria lítica pròpia del Neolític Antic (JUAN CABANILLES, 1984, 71-78).

El registre de la Cova del Montgó sols propociona 2 fragments i 3 puntes de fletxa senceres que responen a la definició de *foliàcia saliciformes* (fig. 1:11), *romboïdal amigdaloides* (fig. 1:19) i *romboïdal saliciformes amb aletes inverses* (fig. 1:10) (SOLER DÍAZ, 1988, 139). És la sèrie que junt amb les làmines de gran grandària encaixen millor en el context funerari i permeten, fins i tot, realitzar alguna precisió d'índole cronològica. D'una banda, la manca de puntes amb *penjall* i *aletes agudes* (SOLER DÍAZ, 1988, 139) més pròpies de contextos amb elements metàl·lics pot constituir un bon argument a l'hora de considerar el caràcter primerenc del fet funerari al qual s'han d'adscriure, cosa que podria prendre més força si s'anota la determinació d'una punta amb aletes inverses, forma que resta ben determinada a la Cova d'En Pardo en el nivell que s'insinuen les ceràmiques amb ornamentació esgrafiada i en el posterior, on, encara que no es registra aquests vasos, sí que s'observa la presència d'aquests comptats suports laminars grans al qual fèiem referència sense que hi haja una constància clara d'elements metàl·lics.

Les dents de corbella molt possiblement no tinguen res a veure amb el fet funerari que tractem i les hem de posar en relació amb l'ús que la cavitat tingués a l'Edat del Bronze i els resquills i els nuclis tampoc han de constituir elements que ens preocupen, perquè sense ser impossible que guarden una relació amb el ritual semblen més propis d'un context habitacular.

La resta dels jaciments de la comarca contenen una indústria lítica de menor entitat, encara que el seu comentari pot permetre aprofundir alhora que enriquir alguns dels aspectes que es consideren. D'una banda, es pot abordar la indústria pròpia dels dos abrics oberts: el de la Campaneta de Murla i el de l'Abric del Banc de les Coves de Parcent per tal de comprovar fins a quin punt un context funerari pot veure's alterat en el seu registre material per una sèrie d'elements que li són aliens. En el cas de l'Abric del Banc de les Coves els resquills i la bona determinació de petits fragments de sílex —tal vegada restes de talla— conviden a suposar un ús diferenciats probablement ocasional facilitat per l'accessibilitat del jaciment. Les mateixes peces s'observen a l'Abric de la Campaneta on pot haver-hi, fins i tot, una major variabilitat entre els elements de l'entorn aliè al context funerari. Pot ser el cas dels petits ganivets de dors (fig. 4:18-21) presents en altres estades de la comarca amb una cronologia molt anterior al fet funerari que es tracta (CASABÓ, 1993, fig. 4, 5, 7, 9 i 10) i, encara que no està de més recordar que en ocasions aquests petits elements amb retoc abrupte no manquen en contextos d'inhumació d'altres àrees en què no es

determinen factors que faciliten l'alteració d'un registre (*vid. p. ex.* DELIBES, RODRÍGUEZ, SANZ i VAL, 1982, 176 o FERRER PALMA, 1987, fig. 6) o que sempre pot considerar-se alguna cavitat d'enterrament valenciana en la qual s'aprecie la seua presència (*vid. p. ex.* PASCUAL BENITO, 1987-88, fig. 17:8); sembla que aquí ens trobem un poc obligats a no forçar la seua inclusió en els grups de les ofrenes. La mateixa problemàtica recau en la valoració dels dos raspadors sobre làmina que es van recollir en aquest abric (fig. 4:16-17), ja que aquests elements tampoc són desconeguts en contextos propis del Paleolític i l'Epipaleolític de la comarca (CASABÓ, 1993, fig. 4) i perquè en si mateixos no recorden els tipus fins i allargats que s'associen sense problemes a inhumacions en altres contextos com el de la Cova de la Pastora d'Alcoi o la Cova de la Barcella de La Torre de les Maçanes (BORREGO, SALA i TRELIS, 1992, 78). El caràcter obert del jaciment també pot ser fonamental a l'hora d'entendre la major determinació de laminetes i la no presència entre les làmines d'aquelles que, per les seves grans dimensions, resultaria més fàcil relacionar-les amb el fet funerari; i en tot aquest quadre d'ambigüitats que irremeiablement provoca una actuació mancada de la més mínima professionalitat no és menys cert que tal vegada la suma dels raspadors, les fulletes de dors, la bona determinació de laminetes i làmines de petita grandària o la presència d'un truncament que potser podria ser un fragment de micròlit (fig. 4:23) podrien amagar de no realitzar un exercici de sana prudència tot un aixovar propi d'una fase primerenca del fenomen que s'aborda, si es remarca el fet que, excepte els raspadors, tots els elements troben els seus referents a la Cova d'En Pardo.

Deixant per a un comentari conjunt la globalitat de les puntes de fletxa que apareixen en els distints jaciments de la comarca, es completa la relació dels altres elements lítics destacant la determinació d'una làmina gran a la Cova del Castell de Dénia (APARICIO *ET ALII*, 1983, fig. 40), una làmina truncada a la Cova del Barranc de Migdia de Xàbia (fig. 6:2) i un rectangle a la Cova del Randero de Pedreguer (fig. 4:2) on com a la Cova del Montgó apareixen suports laminars sense retoc d'entitat menor que podrien guardar relació o no amb el fenomen de inhumació que el caracteritza. En principi no sembla molt propi del context avançat com el que es determina a la cavitat de Dénia l'observació d'un suport gran entre els elements d'aixovar, encara que la seua presència no té perquè desvincular-se de la ceràmica campaniforme que caracteritza el seu registre si es pren en consideració la documentació de peces similars en la grandària associades als tres últims inhumats de la Cova de la Barcella (BELDA, 1929, 20, Lám. IV, 12 i Lám. IVB, 6) que per la resta dels objectes que els acompanyen no deu ser difícil assimilar la seua inhumació dins d'una proposta que considerés la perduració del ritu funerari en aquest jaciment entrat el II mil·lenni a.C. (SOLER DÍAZ, 1994, 51).

Pel que fa a la làmina truncada de la cavitat de Xàbia, especificarem que els seus millors referents es determinen entre els elements propis de la utilització funerària de la Cova d'En Pardo, on la sèrie de peces que s'observa, en la major part dels casos només presenten el retoc que porta implícita la definició. La peça de la Cova del Barranc del Migdia tampoc presenta més retoc que el que determina el truncament i això pot contribuir a diferenciar-la d'aquelles altres que, encara que tenen el front rebaixat, presenten un retoc de manera plana als laterals que apareixen millor en contextos on no són tan infreqüents les làmines de bona grandària: Cova del Camí Real, a Albaida, Cova de les Llometes d'Alcoi o Cova de la Barcella de La Torre de les Maçanes als quals potser s'endivine un

ús funerari una mica més avançat en la temporalitat que el que es determina a la cavitat d'En Pardo.

Finalment, el trapezi rectangle de truncament major curt oblic a la dreta determinat a la Cova del Randero, ofereix els mateixos problemes que aquell asimètric de la Cova del Montgó si bé en aquest registre no hi ha constància clara de ceràmiques amb ornamentació impresa cardial. D'aquesta cavitat hi ha poques dades com per encertar en la valoració del fet funerari, encara que sempre serà temptador anotar la manca de puntes de fletxa en una recollida de materials per si la documentació d'aquest element i d'uns suports laminars que potser amb l'excepció d'un fragment no s'han de considerar grans poguessen revelar un ús funerari de la cavitat vertaderament primerenca. Contra això bastarà remarcar el caràcter asistemàtic de l'esmentada recollida de material per tal d'evitar una interpretació precipitada i només ens haurem de lamentar de nou de la poca qualitat que en la documentació guarden els jaciments que tractem, així que no és impossible que totes aquestes peces siguin el resultat d'una ocupació prèvia a la realització d'inhumacions.

Les puntes de fletxa constitueixen els elements més estesos i que amb menys problemes es poden associar al fenomen de la inhumació múltiple. Junt amb les 5 peces referides a la Cova del Montgó s'anota la determinació de 20 més en altres registres de la comarca i destaca en primer lloc aquelles que presenten la base còncava, forma poc característica de les terres valencianes, però a mesura que avança la investigació va cobrant una certa entitat. En principi, sembla que els elements registrats des de la comarca de L'Alcoià-Comtat a la Ribera Baixa apareixen a jaciments de diferent cronologia, mentre que les peces trobades a les comarques més meridionals del País Valencià es remeten a temps més avançats. En aquest assumpte, pel que fa al sud, cal recordar la seua determinació en contextos propis de l'Edat del Bronze (FURGÚS, 1937, V, 67, Lám. II, fig. 3 i NAVARRO, 1982, 21) o del Campaniforme si es recorda l'assimilació que en aquest moment s'ha proposat per a l'hàbitat de les Moreres de Crevillent (GONZÁLEZ PRATS, 1986, 95 i 96 i GONZÁLEZ PRATS i RUIZ SEGURA, 1991-92, 19), mentre que per a les terres més septentrionals el quadre de la seua distribució afecta a un context igualment avançat: la Muntanya Assolada d'Alzira (MARTÍ OLIVER, 1983b, 64 i 65), al primer nivell habitacular de l'Ereta del Pedregal de Navarrés (PLA, MARTÍ i BERNABEU, 1983, fig. 2) assimilat al Neolític Final-Eneolític Ple (JUAN CABANILLES, 1994, 79), a l'hàbitat calcolític del Niuet, a l'Alqueria d'Asnar (BERNABEU *ET ALII*, 1994, 46) i a una sèrie de contextos funeraris que es podrien considerar inscrits en el marc temporal que determinen aquests dos últims poblats (PLA BALLESTER, 1959 i SOLER DÍAZ, 1990, 59 i 65). Per la seua posició geogràfica i per la seua determinació en contextos on s'estableixen el mateix fenomen d'inhumació, les peces de La Marina Alta adscrites a la Cova del Barranc del Migdia de Xàbia (fig. 6:3) i a l'Abric de la Campaneta de Murla (fig. 5:22) podrien reclamar també aquest àmbit que, a partir de la datació que es proposa per al nivell on apareixen al poblat del Niuet (2510 b.c: BERNABEU *ET ALII*, 1994, 25) i a l'anterioritat que determina la seua aparició en el primer nivell de l'Ereta (JUAN CABANILLES, 1994, 79), podria inscriure's a la primera meitat del II mil·lenni a.C. En aquest marc cronològic també es podria inscriure's la punta cruciforme de l'Abric del Banc de les Coves (fig. 5:2), atenent a la bona representació d'aquestes puntes en l'esmentat nivell de l'Ereta (JUAN CABANILLES, 1994, 79) i la punta romboïdal d'aletes inverses documentada a l'Abric de la Campaneta

(fig. 5:13) per la bona determinació de la forma a la Cova d'En Pardo. Lògicament, la presència d'aquestes puntes no assegura del tot aquesta adscripció, però a falta d'elements millors sempre es poden utilitzar com a indicatiu per tal d'argumentar que els jaciments on apareixen no han de ser els més avançats en el temps.

En un sentit contraposat es pot realitzar la valoració de les puntes de penjall i aletes agudes, forma que, encara que resulta del tot minoritària en el nivell superior de la Cova d'En Pardo, ha d'assolir una major profusió en contextos propis de la segona meitat del III mil·lenni a.C. si es pren de nou, i com a referència, la seua determinació junt amb les de bases còncaues en el nivell més recent de l'ocupació de l'hàbitat del Niuet (BERNABEU *ET ALII*, 1994, 46) o en l'hàbitat propi de l'*Horitzó Campaniforme de Transició* de l'Arenal de la Costa, a Ontinyent (BERNABEU *ET ALII*, 1990, 80). La seua presència pot ser la millor referència per tal de corroborar des del material lític la cronologia campaniforme de la Covatxa del Castell de Dénia, on la forma coexisteix amb altres dues puntes de fletxa foliàcies (APARICIO *ET ALII*, 1983, fig. 40) o per tal de considerar el possible caràcter avançat del jaciment del mateix terme de la Cova de la Borrulla on resulta exclusiva (fig. 4). En no existir altres elements de judici, no podrà valorar-se amb la mateixa força la seua documentació en altres cavitats on la forma no resulta única, com és el cas de la Cova de l'Alqueria de Ferrando de Dénia on també s'observa una foliàcia (fig. 6) o de la Cova del Passet de la Vall de Gallinera on la seua presència és compartida amb una altra de romboïdal (TRELIS, 1992, fig. 3:2007/87 i 2008/88); i amb menys motius, quan la seua presència determine per la documentació d'altres puntes que poguessen suggerir igualment una cronologia anterior. En aquest últim cas, caldrà indicar la seua determinació al costat de la cruciforme abans referida a l'Abric de les Coves (fig. 5:1), on també s'observa un fragment, i a l'Abric de la Campaneta on a més de la romboïdal d'aletes inverses es va trobar una altra foliàcia (fig. 5:14 i 12).

Finalment, la punta romboïdal de la Cova del Pic de l'Àguila de Dénia (fig. 5) i la punta de peduncle i aletes obtuses de la Cova dels Lladres (PÉREZ i GALIANA, 1992, fig. 5) per a l'única cosa que serveix és per tal de poder relacionar els ossos humans que es recolliren amb el fenomen d'enterrament que es tracta perquè en si mateixes constitueixen pràcticament l'únic que es coneix del registre material.

Per tant, des de la indústria lítica tallada, es podria suggerir una certa gradació en el temps si considerem algunes cavitats. La Cova del Montgó, la Cova del Barranc del Migdia i l'Abric de la Campaneta són els jaciments on encara que no es registren o es troben en minoria les puntes de penjall i aletes agudes podrien haver tingut un ús més primerenc i en això podria encaixar ben bé la determinació de suports laminars grans a la Cova del Montgó, la determinació d'un truncament a la Cova del Barranc del Migdia i, si no fóssim tan cauts, la documentació de fulletes de dors, un possible geomètric, diverses làmines petites i laminetes a l'Abric de la Campaneta. A l'extrem oposat de la seriació s'hauran d'entendre els registres amb només puntes de fletxa de penjall i aletes agudes, com és el cas de la Cova de la Borrulla o a on la seua presència resulte lògica amb la determinació d'altres elements avançats, com és el cas de la Cova del Castell i els fragments de campaniformes que la caracteritzen.

La Cova del Montgó és l'única cavitat d'inhumació que en la comarca conté elements en *pedra polida* i encara que això podria posar-se en relació

amb el fet que és un jaciment que ha patit més intervencions, l'alt nombre d'objectes que albergar fa que estiguem enfront d'un registre singular que al nivell del País Valencià només resulta equiparable amb les bones sèries de la Cova de la Barcella i la Cova de la Pastora. Concretament nosaltres hem revisat un total de 22 elements assimilables al concepte de destrat o aixa i una plaqueta entre els fons del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant i del Museu de Xàbia. Per tant, l'alt nombre d'objectes fa molt creïble que apareguessen al llarg de tota l'excavació del P. Belda. Lamentablement, malgrat que estem en això, encara no hem trobat cap fotografia de les vitrines on s'exposaven per separat els materials dels dos *estrats*, cosa que facilitaria la identificació d'aqueste 12 peces i fragments que d'acord amb aquesta ordenació s'associaven a les restes humanes i potser, fins i tot, permetria plantejar qüestions quant a l'evolució d'aquest utilatge respecte al que es va considerar previ a l'ús de la cavitat com a necròpoli. En principi, no deixa de ser suggerent que el nombre mínim d'individus identificats, si considerem sols les restes extretes per Belda (11), resulte molt pròxim a la xifra d'objectes sencers que s'esmenten, cosa que podria donar un cert marge de credibilitat al còmput dels objectes que a aquestes restes s'associen, sense que això signifiqui de cap manera que alguna vegada es pugui establir l'associació concreta d'objectes per individu.

Per tant, cal ser conscients que en una valoració conjunta del material polit que es va recollir al jaciment és molt possible que es determine la mescla d'objectes d'una cronologia dispar i que no tots han de cabre dins els conjunts d'ofrenes. De manera general, dins de la sèrie revisada, s'observen 11 destrals, 7 aixes i 4 fragments proximals d'elements que poden respondre a qualsevol d'aquestes dues accepcions. La major part de la mostra està realitzada sobre diabasa i s'observa un total de 6 peces elaborades sobre andalusita: 2 destrals i 4 aixes. Encara que es tracta d'un conjunt prou diversificat en la seua grandària (longitud entre 38 i 226 mm.), cal assenyalar per una part que les aixes no superen els 67 mm. en la seua longitud i que la sèrie d'elements aconseguits en andalusita alberga utensilis més petits (longituds entre 29 i 55 mm.). Entre totes elles destaca una destrat de 226 mm. (fig. 2:1), element que, pel que fa a la grandària, només es comparable a un objecte trobat pel P. Furgús a la Necròpoli de L'Algorfa, Alacant (FURGÚS, 1937, IV. Lám. II, fig. 3) i a una aixa de la Cova de la Pastora (BALLESTER TORMO, 1949, fig. 6). Des d'estudis especialitzats en l'anàlisi de la matèria prima d'aquests objectes s'ha revelat el possible origen meridional dels elements elaborats sobre andalusita i s'ha proposat una major acceptació d'aquests petits utensilis durant l'anomenat *Horitzó Campaniforme de Transició* (BERNABEU i OROZCO, 1989-90, 59 i fig. 4). A aquest respecte el material de la Cova del Montgó no pot aportar cap precisió, ja que malgrat que no manca ceràmica assimilable a aquest *horitzó* al jaciment, no és menys cert que ja es detecta la presència d'utensilis sobre andalusita entre els elements de la Cova de l'Or de Beniarres (MARTÍ, 1977, 49) i que en diversos contextos funeraris on l'esmentada ceràmica no és present també es determinen. No estarà de més assenyalar que la bona representació d'objectes polits a la Cova del Montgó no resulta contradictòria amb aquest *aire* menys avançat que es dedueix de la indústria lítica del jaciment. No en va, a la vessant oriental de la península Ibèrica, s'observa una bona documentació d'aquests utensilis polits en fases funeràries primerenques com la que caracteritza als *sepulcres de fossa* a Catalunya (MÚÑOZ, 1965, 273) o aquells inicils pròpies de la *Cultura d'Almeria* (ACOSTA i CRUZ, 1981, 319). Finalment, la placa

d'un material assimilable rogenc (fig. 2:6) resulta una mica més reduïda que aquella que ja es coneixia de la Cova de la Pastora (LLOBREGAT, 1962) i és destacable la certa entitat que cobren aquests objectes dins les manifestacions pròpies del megalitisme a Catalunya.

La sèrie d'*elements d'adorn* que es conserven de la Cova del Montgó no resulta equiparable a la que propocionen els jaciments de Pastora i Barcella, però no per això deixa de resultar interessant, ja que en si mateix recull un material variat. D'aquesta forma s'observen des de conquilles perforades de la classe *Gastropoda* i *Bivalvia* fins a elements més elaborats i singulars respecte als conjunts funeraris valencians. És el cas d'un botó amb perforació sobreelevada alçada sobre pedra (fig. 2:5) per al que, a més de l'exemplar en os que ara es presenta de l'Abric de la Campaneta (fig. 5:4), sempre es podran considerar referents de grandària prou més reduïda en altres cavitats valencianes (*vid. p. ex.* APARICIO *ET ALII*, 1981, fig. 38:18 i fig. 85, 105 o DE PEDRO, 1986, 69-71) o en sepulcres d'àrees més meridionals (LEISNER i LEISNER, 1943. Taf. 14.1:35 i 36 i Taf. 18. 1:9 i 10). La sèrie recull dos penjolls rectes en pedra (fig. 2:2 i 3) que a terres valencianes troben els seus millors paral·lels en dues peces determinades a l'Abrigo I de las Peñas, Navajas, Castelló, jaciment per al qual es proposa una accepció cronològica avançada (PALOMAR, 1982-83, FIG. 5 I 134) i en altres dues de forma trapezoïdal assimilades a l'aixovar dels últims inhumats a la Cova de la Barcella (BELDA, 1929, 21-22, Lám. IV, 1 i 2). No és, per tant, impossible que aquests elements poguessen resultar cronològicament propers a la ceràmica campaniforme determinada al registre o que, fins i tot, la sobrepassassen en el temps, no havent-se descartar que l'element fragmentat pugués, fins i tot, assimilar-se a un braçal d'arquer (ROSSER, 1990, 28). Tampoc són tan freqüents els ullals de súids perforats i en tot cas hi ha pocs exemples en els quals es determine la qualitat de l'objecte assimilat a aquest registre (fig. 2:7). En aquest cas, tampoc s'ha de descartar una cronologia avançada en observar-se en l'esmentat abric de Castelló (PALOMAR MACIAN, 1982-83, fig. 5), encara que la seua determinació a un jaciment ric en ceràmiques impreses cardials com el del Forat de l'Aire, Calent de Ròtova, València (APARICIO, GURREA i CLIMENT, 1983, fig. 48), constata la imprecisió cronològica que es proposa per a aquests elements (BERNABEU, 1979, fig. 2). La mateixa ambigüitat pot afectar al penjoll el·líptic en os (fig. 1:13), ja que malgrat que la forma es determina en contexts previs o molt anteriors al campaniforme en distintes àrees (*vid. p. ex.* NAVARRETE i CAPEL, 1979, Lám. I o ANDRÉS, 1977b, figs. 3 i 4), no és menys cert que a terres valencianes els exemples de la seua acceptació perduren fins a l'Edat del Bronze (CERDA, 1994, fig. 7:7).

La sèrie d'adorns del registre material que es conserva de la Cova del Montgó es completa amb la menció de 2 comptes discoides i un rectangular en pedra negra (fig. 2:4) i dos braçalets, un de marbre amb estries i l'altre llis sobre pissarra (fig. 1:12). Si en els comptes no té per què determinar-se problemes a l'hora de considerar la seua assimilació al fet funerari que tractem, els braçalets amaguen una problemàtica de difícil resolució quant a la seua adscripció cultural (BERNABEU, 1979, 121). No vindria malament que es pugués considerar segura l'associació que estableix la documentació exposada entre el braçalet de marbre amb estries i els ossos humans, ja que en no ser en absolut un element que trobe el seu referent en altres contextos materials que puguin adscriure's en puresa al fenomen de la inhumació múltiple a terres valencianes, podria confirmar aquest *aire* poc avançat que suggereix la indústria lítica. Si tenim en compte

19. De les primeres es determinen exemplars de *Trivia europaea* a L'Esquerda de la Penya de les Arbones de Parcent, de *Conus mediterraneus* i *Columbella rustica* a L'Esquerda del Clavill d'Ondara, de *Glycymeris gaditanus* i de *Conus mediterraneus* a la Cova del Randero a Pedreguer, de *Trivia europaea* i de *Conus mediterraneus* a la Coveta Esquerda o del Pic de l'Àguila de Dénia, de *Columbella rustica* a la Cova de l'Alqueria de Ferrando de la mateixa localitat i de *Glycymeris gaditanus*, *Trochus*, *Conus mediterraneus* i *Theodoxus fluvialitis* a l'Abric de la Campaneta de Murla. Dins dels rosaris de collar, són els discoïdals els que mostren una major representació i es determinen 2 exemplar en calcari i un en pedra verda a la Cova del Passet de La Vall de Gallinera, 2 en pedra grisa, 1 en lignit i 10 i un fragment en os a l'Abric del Banc de les Coves de Parcent, 175 en os i un fragment en lignit a L'Esquerda de la Penya de les Arbones, 11 en os i 14 en pedra grisa a L'Esquerda del Clavill, 4 en calcari o os a la Coveta Esquerda o del Pic de l'Àguila, 1 en calcari a la Cova de l'Alqueria de Ferrando, 9 en calcari i 3 en pissarra a la Cova del Barranc de les Raboses, 185 en os, 16 en conquilla i 27 en pedra grisa a l'Abric de la Campaneta i 1 en os a la Covatxa Soler o de Castell de Dénia (APARICIO ET ALII, 1983, fig. 40).

que aquests objectes presenten una adscripció cronològica centrada entre el Neolític Mitjà i el Final (NAVARRETE ET ALII, 1983, 63-64) i que la mateixa documentació separa clarament les ceràmiques ornamentades de les restes humanes, potser aquesta peça pot ser fonamental per tal de considerar un possible inici de l'ús funerari del jaciment en una fase terminal del Neolític. Els braçalets llisos tampoc constitueixen una sèrie característica en el registre material propi de les cavitats d'inhumació múltiple del País Valencià i quan apareixen sempre es determinen en contextos que per tenir una llarga seqüència d'ocupació provoquen una certa incertesa. Havent-se trobat el que ens ocupa en alguna recerca posterior a les de Belda no tenim cap certesa quant a la seua possible inclusió entre els elements d'aixovar, encara que aquesta possibilitat no s'hauria de descartar si cobrés alguna versemblança la posició de la decoració. Al cap davall, ambdós tipus perviuen al Neolític Fina d'Andalusia (NAVARRETE ET ALII, 1983, 63) i des d'aquesta perspectiva tal vegada puguéssim trobar-nos enfront d'un altre indicatiu d'una utilització primerenca de la cavitat com a necròpoli.

Les conquilles perforades i els comptes de collar discoïdals són els elements que amb més profusió es repeteixen a les altres cavitats de la comarca, amb predomini en les primeres de les que tenen origen marí de la classe *Gastropoda* i en les segones de les blanques elaborades sobre os i conquilla¹⁹. Existeix un nombre més reduït de penjolls²⁰, de conquilles de *Dentalium sp.*²¹ i només en dos conjunts que poden considerar-se més avançats en la temporalitat s'observen rosaris treballats amb altres formes²². És el cas dels 3 comptes cilíndrics elaborats en os de la Cova del Castell de Dénia (APARICIO ET ALII, 1983, fig. 40) i de 2 bitroncònics sobre una pedra groguenca i 8 rectangulars en os adscrits a L'Esquerda de la Penya de les Arbones de Parcent (fig. 4:6-7), jaciment on 2 botons i un fragment d'un tercer en os amb perforació en "V" (fig. 4:1-3) serveixen per remarcar aquesta cronologia més avançada a la vegada que per indicar el caràcter singular de la seua forma dins el registre material que, de manera possiblement intrusiva o constituint un aval per a la pervivència d'un ritu, pot determinar-se en les cavitats d'inhumació múltiple valencianes on entre aquests elements tardans no s'observen botons prismàtics. La morfologia actual d'aquests objectes -tres facetes- han de respondre a una exfoliació de la matèria prima i la seua presència pot servir per tal de considerar la clara determinació d'influències septentrionals en línia amb l'apuntat a propòsit dels altres elements d'adorn significatius i previs als que ara comentem (MARTÍ i GIL, 1978 i JUAN CABANILLES, 1990, 216). No en va, la forma resta ben determinada a Catalunya (ESTEVE, 1965, 43; PÉREZ i LÓPEZ, 1986, 170 i USCATESCU, 1992, 39 i 75-76) i fins ara només es coneixia en la seua variant decorada en un sols context sepulcral valencià situat a terres més septentrionals i assimilat a l'Edat del Bronze (ESTEVE, 1965, 58 i fig. 5). Sense descartar aquesta adequació per als exemplars d'aquesta esquerra de Parcent, tenim els mateixos dubtes que J. L. Simón a l'hora de sostenir que tota la cultura material trobada a ella s'assimila a l'esmentat període (SIMÓN, 1990, 118) i sempre podrem indicar l'existència de botons d'aquest tipus en contextos propis del final del III mil·lenni a.C. (ANDRÉS, 1977, 103; BLANCH ET ALII, 1983, 85 i

20. 1 oval en conquilla a L'Esquerda de la Penya de les Arbones (fig. 4:5), 1 triangular en pedra verda i altre trapezoïdal en os al Forat del Barranc de les Raboses (fig. 4:1 i 2).

21. 1 a L'Esquerda del Clavill i 2 a l'Abric de la Campaneta (fig. 5:2).

22. Excepte d'un rosari subtriangular en conquilla determinada a l'Abric de la Campaneta (fig. 5:1).

PÉREZ i LÓPEZ, 1986, 171) a l'hora de no desvincular del tot el jaciment del fenomen que aquí tractem. Potser el més prudent fóra considerar que aquestes peces i potser l'ús funerari de l'esquerda no s'hagués de remuntar més enllà del temps propi de les produccions avançades del campaniforme que és a on a *grosso modo* es proposa l'aparició d'aquests botons a Catalunya (CURA I MORERA, 1987, 107) i en aquest sentit cal destacar la seua possible proximitat cronològica amb l'ús funerari de la Cova del Castell més vinculat a aquest moment per la determinació d'un cossi assimilable (APARICIO ET ALII, 1983, fig. 37) a l'estil *pseudoexcís* (BERNABEU, 1984, fig. 57) amb el que podria relacionar-se sense problemes els comptes cilíndrics que aquí apareixen, ja que es tracta de l'únic context assimilable a l'*Horitzó Campaniforme de Transició* on es determina aquest tipus d'adorn (vid. p. ex. APARICIO, 1978, fig. 11).

Excepte dels dos elements mal definits²³, la totalitat dels *utensilis ossis* es determinen a la Cova del Montgó conformant una sèrie menys nombrosa (25 elements) que la de la Cova de la Barçella o la Cova de la Pastora però variada en la seua composició en la qual destaquen els elements apuntats realitzats sobre la canya sencera de l'os. La seua grandària i suport permet considerar dos grups: els grans o robusts que, conservant o no l'articulació epifisial, es fabriquen majoritàriament sobre ossos d'ovicàprids i els més petits i fràgils que, estant elaborats majoritàriament sobre túbies de lagomorf, es poden assimilar al concepte de *passador* (VENTO, 1985, 67-68). Amb la mateixa funció es determina un cert nombre de varetes planes i altres elements apuntats fabricats sobre mitja canya de l'os o una porció inferior, una banya amb senyals de treball, una espàtula previsiblement relacionada amb el treball de terrisseria²⁴ i una peça ornada de difícil adscripció cultural. D'acord amb la documentació exposada, en la intervenció del P. Belda no es van determinar elements ossis en un estrat previ al de les inhumacions, cosa que en si mateix podria constituir un punt de partida a l'hora de considerar que la major part d'aquest objectes s'han de relacionar amb la cultura material pròpia del fet funerari, la qual cosa en certa mesura podria confirmar des de la perspectiva de la major entitat numèrica dels utensilis realitzats sobre túbia de lagomorf (fig. 8) i les varetes planes apuntades (6 peces) i la no determinació d'elements característics de l'àmbit cardial amb els anells i culleres. Això no lleva el que algun element, en el cas d'un *passador* realitzat sobre la mitja canya d'un metapodi d'ovicàprid (fig., 2:10), trobés un bon acomodatament en la indústria d'aquest àmbit (VENTO, 1985, fig. 2:8) o que pel seu caràcter estrany, en el cas de l'espàtula, alguna peça hagués de posar-se entre parèntesis abans de pronunciar-se sobre la inclusió segura entre els conjunts d'ofrenes. Igualment, sempre cap el risc que algun element superés l'àmbit propi del III mil.lenni a.C. i per a això no caldrà més que recordar la determinació d'un element robust dins l'aixovar propi dels dos últims inhumats de la Cova de la Barçella (BELDA, 1929, 21, Lám.VIII, 3) o la bona sèrie que d'aquests objectes s'observa en un context de l'Edat del Bronze com el Cabezo Redondo de Villena (SOLER GARCÍA, 1987, fig. 41). Determinant-se bé en l'últim nivell de la utilització funerària de la Cova d'En Pardo, els punxons sobre túbia de lagomorf i les varetes planes, no hauran de constituir cap impediment a l'hora de mantenir l'adscripció que es proposa des del comentari de la indústria lítica del jaciment, entenent que el seu registre no resulta inadequat dins la indústria òssia que de manera genèrica s'assimila al Neolític Final (MARTÍ i JUAN, 1987, 96).

La peça ornada (fig. 3) és el millor exemple per comprendre el caràcter de les actuacions que després de la intervenció de Belda ha patit el jaciment. La

23. Un possible fragment d'un utensili bisellat determinat a l'Abri del Banc de les Coves i un fragment diafisial amb senyals de treball a l'Abri de la Campaneta.

24. Veure en aquest mateix número el treball de J. A. López Padilla.

integren tres fragments trobats per diferents persones que hui es troben repartits al Museu de Xàbia, la col·lecció museogràfica de Gata de Gorgos i una col·lecció particular de Benissa. Encara que no es tracta d'un element inèdit (APARICIO, SAN VALERO i MARTÍNEZ, 1979, 14), és la primera vegada que s'aborda conjuntant els tres fragments²⁵. Es tracta d'una peça buida de forma cònica i secció oval realitzada sobre un terç de diàlisi de *Bos* o *Equus* amb ambdós extrems polits i tallats a bisell. Les estries que es conserven a l'interior de la seua part més estreta induïx a considerar que va estar emmanegada i el tall que presenta en sentit longitudinal podria haver ajudat perfectament al seu ajustament. Certament, la decoració a base de triangles farcits de punts amb el vèrtex cap amunt i recolzats a una banda de disposició horitzontal amb el mateix farciment podria recordar les ornamentacions pròpies de la ceràmica simbòlica de los Millares (MARTÍN i CAMALICH, 1982, fig. 5), però la tècnica de tall longitudinal i decorativa sembla en excés avançada -serrat i incisió amb instruments metàl·lics- per tal de defensar la seua inclusió en aquesta temporalitat si tenim en compte el repertori dels instruments metàl·lics que s'associen a l'*Enolític Ple* del País Valencià (LERMA, 1981, 134) i la manca de peces similars al Sud-est, encara que no és impossible que, en cas que es pogués demostrar la seua cronologia prehistòrica, estiguéssim enfront d'un element propi d'una època tardana de l'Edat del Bronze on, disposant-se d'objectes adequats per a la seua fabricació, es detecta un cert gust per les decoracions ceràmiques a base de triangles farcits de punts (SIMÓN, 1987, fig. 12).

Altres elements susceptibles de relacionar-se amb l'àmbit de los Millares podrien ser els fragments de *closca d'ou d'estruc* que en el seu moment va esmentar A. Salva. Però, a l'hora d'avaluar aquesta possible vinculació, cal indicar per una banda que, per tot registre d'aquest material a la necròpoli d'Almeria, només es coneixen 821 comptes de collar determinats a la cultura material de les tombes 12 i 63 (LEISNER i LEISNER, 1943, 25 i 52) que en si mateixos semblen constituir els únics objectes que, sobre aquest material, poden vincular-se amb el Calcolític de la Península (HARRISON i GILMAN, 1977, 102 i CHAPMAN, 1991, 337), i, per l'altra, que l'únic fragment que es conserva als fons del Museu Arqueològic Provincial d'Alacant susceptible de poder correspondre a un ou d'aquesta espècie no s'assembla als elements d'adorn de los Millares. Òbviament, el que no es tracte d'una part d'un adorn resta prou força a qualsevol hipòtesi que, en base a la seua presència, propose la vinculació de la cavitat amb l'àmbit propi de los Millares, si tenim en compte que l'ús dels ous d'estruc com a recipients es coneix al nord d'Àfrica des de temps neolítics (GILMAN, 1974) i que a la Península no manquen exemples de la seua documentació en cronologies molt posteriors (ALMAGRO, 1986, 633) a la que pot considerar-se per al context funerari de la Cova del Montgó.

El registre d'*elements metàl·lics* és molt parc asenyalant-se dos fragments de punxons de coure secció rectangular a L'Esquerda de la Peña de les Arbones (fig. 4:1), objectes que en si mateix no estan renyits amb una adequació avançada d'aquest context (SIMÓN, 1990); i dins del registre de la Cova del Montgó un punxó del mateix metall de 48 mm. de longitud amb la secció quadrangular i circular en els seus extrems i una làmina prima en coure de forma ovalada i bones dimensions assimilable potser al concepte de punyal-ganivet. No determinant-se objectes d'aquestes característiques dins de l'àrea en contextos precampaniformes (LERMA, 1981, fig.1), no seria difícil que aquest objecte pogués entendre's al jaciment al partir del temps que es determinés aquesta

25. Agraïm a Juan Giner els seus desvetllaments perquè poguéssim conjuntar els fragments, a Pilar Mas el dibuix de l'objecte i a Miguel Pérez-Ripoll les seues indicacions sobre el mateix.

ceràmica amb la qual cosa tampoc resultaria impossible relacionar el punxó, més d'acord per la grandària, amb les produccions d'aquest moment que amb els exemplars llargs característics de la fase prèvia a la determinació d'aquesta ceràmica (LERMA, 1981, fig. 1).

Pel que fa a la sèrie *ceràmica* de la Cova del Montgó, sembla obvi que no totes les produccions ornades han de formar part d'aquest *estrat* previ al propi de les inhumacions. En el cas del campaniforme no hi ha cap discussió al respecte i admetent l'associació d'aquestes restes amb les puntes de fletxa tampoc seria impossible considerar la inclusió en el context funerari de les produccions pintades i tal vegada esgrafiades. D'aquestes, les primeres en són els elements del jaciment que més han transcedit a la bibliografia després de la seua publicació per J. San Valero (SAN VALERO, 1942, fig. 4) i han restat incloses dins de la primera articulació proposada per al Neolític per J. Bernabeu en la seua fase tardana o al *Neolític Final II* per a la qual cosa, proposant-se una relació major amb la *Cultura d'Almeria*, ocuparia una bona part de la primera meitat del III mil.lenni a.C. (BERNABEU, 1982, 122). No entrarem aquí en la discussió sobre l'adscripció cultural d'aquesta manifestació almeriana i ens limitarem a assenyalar que no tots la consideren integrada al Neolític, proposant-se la seua assimilació a un primer horitzó dins el període següent de manera global (ACOSTA I CRUZ, 1981, 345) o incloent-se en el Calcolític en els seus moments avançats (DELIBES ET ALII, 1986, 177). Sembla bo recordar aquesta polèmica per simplement anotar que des de distintes perspectives d'investigació s'apliquen conceptes culturals diferenciats a moments cronològics equivalents perquè això és un factor que transcedeix a la valoració d'aquests recipients pintats que en alguns casos s'han de considerar contemporanis. Sens dubte, deixant de banda el fragment procedent del context imprecís de la Cova de les Meravelles de Xaló, Alacant (BORONAT SOLER, 1986, fig. 3:1), el millor paral·lel per als recipients de la Cova del Montgó el constitueixen el vas i els fragments pintats trobats als nivells IV i III de l'estratigrafia de la Cueva de los Tiestos de Jumilla, Múrcia, per als quals es proposa una assimilació al Calcolític i es remarca les diferències que en la tècnica i en la temàtica tenen aquestes manifestacions amb les pròpies de la necròpoli de los Millares (MOLINA GRANDE, 1990, figs. 2 i 3, 63-67). El caràcter funerari del context on es determinen constitueix un bon referent a l'hora de considerar la possible relació dels fragments ceràmics pintats de la Cova del Montgó amb els ossos humans. Així doncs, seria interessant disposar d'una informació més detallada del registre material dels nivells IV i III del jaciment de Jumilla, ja que els elements metàl·lics que se li associen es trobaren en una part de l'excavació diferenciada de la resta i almenys un d'ells -la punta de fletxa- podria revestir una cronologia que ultrapassés en el temps a les realitzacions homònimes en sílex. Encara que la diferenciació d'ambdós nivells arqueològics no és molt clara i s'apunta per a això l'acció dels rossegadors i la dinàmica pròpia de les inhumacions com a factors de remoció, no sembla que es dega deixar de banda la documentació de puntes de fletxes²⁶ en ambdós i el sols esment de peces amb retoc abrupte -geomètrics i una *punta amb vora abatuda*- en l'inferior, com a una dada que potser servís per matisar la proposta d'inclusió de tota la ceràmica pintada de la regió de Múrcia a la segona meitat del III mil.lenni a.C. (LOMBA, 1991-92, 45) alhora que per aproximar el context de Jumilla amb el de Xàbia on la indústria lítica que es conserva no es decanta cap a la pròpia de contextos avançats de l'esmentat mil.lenni. Des d'aquesta perspectiva, independentment de la denominació que es vulga per al

26. Entre les puntes de fletxes que s'assenyalen -amb peduncle i aletes incipients i romboïdals (MOLINA GRANDE, 1990, 57)- no s'han de determinar les de peduncle i aletes agudes desenvolupades.

desenvolupament previ al 2500 a.C., no s'ha de considerar el marc cronològic que es proposà per a aquests vasos decorats del jaciment de Xàbia, essent probable la seua relació amb l'ús funerari del jaciment.

La ceràmica amb decoració esgrafiada va servir per tal de caracteritzar la primera fase del Neolític Final en la periodització susdita ocupant en la temporalitat bona part de la segona meitat del IV mil·lenni i les dues primeres centúries del III mil·lenni a. C. (BERNABEU, 1982, 122). A l'hora de relacionar els fragments amb aquesta tècnica decorativa amb les inhumacions de la Cova del Montgó o amb les restes humanes de la Cova del Randero s'ha de ser més caut que en el cas de les pintades; en primer lloc, perquè semblen antecedir-les en el temps i en segon, perquè, encara que s'ha determinat en diverses cavitats de l'àmbit valencià (BERNABEU, 1982, 107-113) la seua assimilació al fet funerari, només es recolza amb certes garanties a la Cova d'En Pardo. La primera vegada que es va abordar aquesta ceràmica amb el degut rigor es considerà l'accepció *eneolítica* d'un fragment amb estel·liforme (MARTÍ ET ALII, 1980, 156) el que hui no es defensaria amb tant aplom després de les documentacions de motius similars realitzats amb la tècnica cardial i d'instrument (MARTÍ i HERNÁNDEZ, 1988, 48, figs. 27 i 28). Per tant, si totes les produccions són susceptibles d'incloure's en el marc cronològic proposat per J. Bernabeu i es comprova la seua documentació en nivells clarament no funeraris com el de Cendres o l'Or caldrà admetre la possibilitat que l'*estrat* inferior detectat per Belda hagués pogut acabar en la cronologia en el temps que determinen aquestes ornamentacions, sense que això signifiqui deixar d'admetre la possibilitat que en el jaciment s'haguessen practicat inhumacions fora del concepte d'inhumació múltiple que caracteritza al II mil·lenni a.C.

Quant al registre de ceràmiques llises, bona part d'elles les hem d'entendre dins d'aquest fenomen que ens ocupa, encara que certament en la sèrie poden determinar-se elements que excedeixen el marc cronològic que tractem (SIMÓN GARCÍA, 1987, fig. 6). A la comarca són diversos els jaciments en què es pot determinar la presència de ceràmiques llises, encara que només en 3 es poden considerar formes²⁷. Es tracta del vas el·lipsoide en sentit horitzontal de la Cova del Barranc del Migdia (fig. 6:1) i d'un petit recipient de forma semiesfèrica de la Cova del Clavill (fig. 4). Ambdues formes es troben presents en el repertori de vasos que hem revisat de la Cova del Montgó (fig. 4:1 i 3) on també s'observa un petit recipient esfèric (fig. 4:2), sèrie que s'amplia amb altres dels que només coneixem el dibuix: dos vasos en casquet esfèric (SALVA 1966, Lám II,2 i BERNABEU, 1989, fig. II.1), un el·lipsoide horitzontal (SALVA, 1966, Lám. II,1) i un cos esfèric, vora recta i llengüetes (SALVA, 1966, Lám. III,5). Excepte d'aquest últim vas, la resta de les formes no resulten excepcionals en el repertori de vasos en el contextos d'inhumació múltiple valencians i això constitueix la millor garantia perquè, sense més precisions, es puguin englobar en el conjunt material que pugué associar-se a la pràctica d'inhumacions al jaciment.

Amb tot l'exposat sembla que seria impossible considerar que el fenomen de la inhumació múltiple a la Cova del Montgó podria haver començat a la primera meitat del III mil·lenni a. C. Cap això apunten les consideracions realitzades al voltant de la indústria lítica, la determinació de ceràmiques pintades i la possible inclusió dels braçalets entre els materials propis de les inhumacions. Fora d'aquest horitzó susceptible de considerar-se integrat dins d'una fase terminal del Neolític o en un moment inicial del Calcolític, si sota aquest concepte subjau la contemporaneïtat amb la *Cultura d'Almeria*, la cambra en pla i la

27. A la Cova de la Borrulla, la Cova del Passet, la Cova del Cantil, la Cova Ampla del Montgó, la Cova de l'Alqueria de Ferrando i l'Abric de la Campaneta es determinen fragments de vora o informes erosionats, sense tractar o amb un lleuger allisament. En tots ells el desegraixador és calcari.

inhumació múltiple en cova com a factors determinants. Amb la ceràmica campaniforme podria associar-se el comptat registres d'elements metàl·lics, que constitueixen un indicatiu que la cova podria haver servit com a lloc d'inhumació en un moment terminal d'aquest mil·lenni o, fins i tot, en els inicis del següent. La resta de cavitats de la comarca pogueren haver acomplert la mateixa funció al llarg de tot aquest temps existint indicis i en comptats casos evidències que no totes foren contemporànies en el seu ús.

BIBLIOGRAFIA

Andrés Rupérez, T., 1977: "Las estructuras funerarias del Neolítico y Eneolítico en la cuenca media del Ebro. Consideraciones críticas". *Príncipe de Viana*, 146-147, pp. 65-130.

- 1977b: "Nuevo sepulcro calcolítico en Teruel" *XIV C.N.A.*, Vitoria, 1975, Zaragoza, pp. 241-244.

Aparicio, J., Gurrea, V. y Climent, S., 1983: *Carta Arqueológica de La Safor*, Gandía

Aparicio Pérez, J. et alij, 1982: *La Cova de les Calaveres (Benidoleig, Alicante)*. Serie *Trabajos Varios del S.I.P.*, 75, Valencia.

Aparicio Pérez, J., 1978: "Sima de la Pedrera (Benicull, Poliñá del Júcar) Valencia". *Archivo de Prehistoria Levantina*, pp. 69 - 92.

Aparicio Pérez, J. et alij, 1983: "Departamento de Historia Antigua. Actividades Arqueológicas desde 1979 a 1982". En *Varia II*. Departamento de Historia Antigua, Serie Arqueológica, n° 9, pp. 201 y ss.

Aparicio Pérez, J., Martínez Perona, J.V., Vives Balmañana, E y Campillo Valero, D., 1981: *Las Raíces de Bañeres (Alicante)*. Serie Arqueológica, n° 8. Departamento de Historia Antigua. Universidad de Valencia. Valencia.

Aparicio Pérez, J., San Valero Aparisi, J. y Martínez Perona, J.V., 1979: "Actividades Arqueológicas durante el bienio 1977-78". En *Varia I*. Departamento de Historia Antigua, Serie Arqueológica, n° 6, pp. 218 y ss.

Ballester Tormo, I., 1949 "Excavaciones en la «Cova de la Pastora» (Alcoy)". *La labor del S.I.P. y su Museo. Años 1940-48.*, Valencia, pp. 42 y ss.

Belda Domínguez, J., 1929: "Excavaciones en el Monte de la Barsella. Término de Torremanzanas (Alicante)". *Memorias de la J.S.E.A.*, n° 100, Madrid.

Bernabeu Aubán, J., 1979: "Los elementos de adorno en el Eneolítico Valenciano". *Saguntum*, 14, pp. 109-126.

-1982: "La evolución del Neolítico en el País Valenciano. Aportaciones al estudio de las culturas neolíticas en el extremo occidental del Mediterráneo". *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 37, pp. 85 y ss.

-1984: El Vaso Campaniforme en el País Valenciano. Serie *Trabajos Varios del S.I.P.*, 80, Valencia.

-1989: *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la Península Ibérica*. Serie *Trabajos Varios del S.I.P.*, 89, Valencia.

Bernabeu, J. (y Calvo, M., Badal, E., Buxó, R., Fumana, P., Guitart, I., Martínez, R., Orozco, T., Pascual Benito y J.L.L., Pascual Beneyto, J.), 1990: *El III milenio a. C. en el*

País Valencià. Los poblados de Jovades (Cocentaina, Alacant) y Arena; de la Costa (Ontinyent, València). Valencia.

Bernabeu Aubán, J. y Orozco Kohler, T., 1989-90: "Fuentes de materias primas y circulación de materiales durante el final del Neolítico en el País Valencià. Resultados del análisis petrológico del utillaje pulimentado". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 14-15, pp. 47-65.

Bernabeu, J., Pascual, J.L.I., Orozco, T., Badal, E., Fumanal, N.P.P., y García, O., 1994: "Niuet (L'Alqueria d'Asnar). Poblado del III milenio a. C.": *Recerques del Museu de Alcoi*, 3, pp. 9-74.

Blanch, M., *et al*., 1983: "La Cueva de Can Sadurní (Begues, Barcelona) y sus aportaciones a la Prehistoria catalana". *XVI Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, 1982, pp. 83-89.

Boronat Soler, J. de Dios., 1986: "El poblamiento neolítico en la Marina Alta". *Primer Congrès d'Estudis de la Marina Alta. Institut de Estudios Juan Gil-Albert*, Alicante, pp. 105 y ss.

Borrego, M., Sala, F. y Trelis, J., 1992: *La "Cova de la Barcella", (Torremanzanas, Alicante)*. Serie Catálogo de Fondos del Museo Arqueológico Provincial, IV, Alicante.

Bover Bertomeu, J., 1944: "Yacimientos arqueológicos de Jávea. Reseña y catálogo de los objetos hallados en los mismos". *Saitabi*, 13, pp. 263-273.

Campillo Valero, D., 1976: *Lesiones patológicas en cráneos prehistóricos de la Región Valenciana. Serie Trabajos Varios del S.I.P.*, 50, Valencia.

Casabó i Bernad, J., 1992: "Avance al estudio de nuevos yacimientos paleolíticos y epipaleolíticos en el NE de Alicante". *Actes del III Congrés d'Estudis de La Marina Alta, 1990*, Alicante, pp. 13-29.

Cerdá Bordera, F.J., "El 11 mil.lenni a la Foia de Castalla (Alacant): excavacions arqueològiques a la Foia de la Perera (Castalla)". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 3, pp. 95-110.

Cura i Morera, M., : 1987, "L'horitzó campaniforme antic als Països Catalans". *Fonaments* 6, pp. 97-127.

Delibes De Castro, G., Rodríguez Marcos, J.A., Sanz Mínguez, C. y Del Val Recio, J.NP., 1982: "Dólmenes de Sedano. El sepulcro de corredor de Ciella". *Noticiario Arqueológico Hispano*, 14, 1982, pp. 149-196.

Delibes, G., Fernández-Miranda, M., Fernández Posse, Nf D y Martín Morales, C., 1986: "El poblado de Alnúzaraque". *Homenaje a Luis Siret*. Sevilla, pp. 167-177.

De Pedro Michó, M.ª J., 1986: "Les coves d'enterrament eneolítiques: la Cova del Pie (Carcaixent, Valencia)". *El Eneolítico en el País Valencià*, Alicante, pp. 65-72.

Esteve Gálvez, F., 1965: "Los sepulcros de la Joquera", cerca de Castellón". *Pyrenae*, 1, pp. 43-58.

Ferrer Palma, J., 1987: "El Megalitismo en Andalucía Central". *El Megalitismo en la Península Ibérica*, Madrid, pp. 10-29.

Fortea Pérez, F.J., Martí Oliver, B. y Juan Cabanilles, J., 1987: "La industria lítica tallada del Neolítico Antiguo en la vertiente mediterránea de la Península Ibérica. *Lucentum*, VI, pp. 7 - 22.

Furgús, J., 1937 (1909): "Necrópoli prehistòrica d'Oriola (Necrópoli de la Serra de Callosa de Segura)". *Col·lecció de treballs del P. J. Furgús sobre Prehistòria Valenciana*.

En *Serie Trabajos Varios del S.I.P.*, 63 y ss.

Figueras Pacheco, F., 1945: "Panorama arqueológico de Jávea y sus cercanías". *Archivo Español de Arqueología*, 58, XVIII, pp. 1-33.

Fletcher Valls, D. y Pla Ballester, E.: *Cincuenta años de actividades del Servicio de Investigación Prehistórica*. Serie Trabajos Varios del S.I.P., n.º 57. Valencia.

Guillem Calatayud, P. et alij, 1992: "L'ocupació prehistòrica de la Cova de Bolumini (Beniarbeig-Benimeli-Marina Alta)". *Actes del III Congrés d'Estudis de La Marina Alta*, 1990, Alicante, pp. 31-48.

González Prats, A., 1986: "El poblado calcolítico de Les Moreres en la Sierra de Crevillente, Alicante". *El Eneolítico en el País Valenciano*, Alicante, pp. 89-99.

González Prats, A. y Ruiz Segura, E., 1992: "Nuevos datos sobre el poblado calcolítico de Les Moreres, Crevillente (Alicante). (Campafías 1988-1993)". *Anales de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Murcia*, pp. 17-20.

Hernández Pérez, M.S., 1985: "La Edad del Bronce en el País Valenciano: panorama y perspectivas". *Arqueología del País Valenciano. Panorama y perspectivas*. Alicante, pp. 101-119.

Hernández Pérez, M.S., Ferrer i Marset, P. y Catalá Ferrer, E.: *Arte rupestre en Alicante*. Alicante.

Idáñez Sánchez, J.F., 1985: "Avance para el estudio de la necrópolis encolítica de Murviedro (Lorca, Murcia). *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Logroño, 1983. Zaragoza, pp. 197-209

Juan Cabanilles, J., 1984: "El utillaje neolítico en sílex del litoral mediterráneo peninsular". *Saguntum*, 18, pp. 49-102.

-1990: "A propòsit d'un punyal de retoc en peladures i sílex polit de la Cova del Barranc de l'Infem (Gandia, València)". *A.P.L.*, XX, pp. 201-223.

-1994: "Estructuras de habitación en La Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia). Resultados de las campanas de 1980-1982 y 1990". *Saguntum*, 27, pp. 67-97.

Juan Cabanilles, J. y Martínez Valle, R., 1988: "Fuente Flores (Requena, Valencia). Nuevos datos sobre el poblamiento y economía del Neo-eneolítico valenciano". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVII, pp. 181-231.

Lafuente Vidal, J., 1959: *Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Catálogo - Guía*. Instituto de Estudios Alicantinos, Alicante.

Leisner, G. y V., 1943: *Die Megalithgräber der Iberischen Halbinsel - Der Süden*, Berlín.

Llobregat Conesa, E., 1962: "Nota sobre una paleta de piedra de la Cueva de la Pastora (Alcoy) del Museo de Prehistoria de Valencia. VII C.N.A Barcelona, 1960, pp. 169 y ss.

Llobregat Conesa, E., 1966: "Avance a una clasificación tipológica de las cerámicas del Bronce Valenciano: la colección del Museo Arqueológico Provincial de Alicante". *IX C.N.A.*, Valladolid, 1965, Zaragoza, pp. 129-134.

Llobregat Conesa, E. 1988: *Museo Arqueológico Provincial de Alicante*. En *Colección Nuestros Museos*. Vicent García Eds. Valencia.

Llobregat Conesa, E. et alij 1981: "Cova de les Cendres (Teulada, Alicante), informe preliminar". *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos*, 34, pp. 87-111.

Lerma Alegría, J.V, 1981: "Los orígenes de la metalurgia en el País Valenciano". *Archi-*

vo de *Prehistoria Levantina*, XVI, pp. 129-140.

Lomba Maurandi, 1991-92: "La cerámica pintada del Eneolítico en la Región de Murcia". *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 7-8, pp. 35-46.

Martí Oliver, B., 1973: "El Neolítico de la Península Ibérica. Estado actual de los problemas relativos al proceso de neolitización y evolución de las culturas neolíticas". *Saguntum*, 13, pp. 59-98.

-1977: *Cova de l'Or*. Serie Trabajos Varios del Servicio de Investigación Prehistórica de la Dip. Prov. de Valencia, 51. Valencia.

-1983: *El nacimiento de la agricultura en el País Valenciano. Del Neolítico a la Edad del Bronce*. Universidad de Valencia, Valencia.

-1983b: "La Muntanya Assolada (Alzira, Valencia)". *Lucentum*, II, pp. 43-67.

Martí Oliver, B. y Gil Sancho, J., 1978: "Perlas de Aletas y Glóbulos del Cau Rabosser (Carcaixent, Valencia) (Algunas consideraciones sobre el Eneolítico Valenciano)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XV, pp. 47-68.

Martí Oliver, B. y Hernández Pérez, M.S., 1988: *El Neolítico Valenciano. Art rupestre i cultura material*. Valencia.

Martí Oliver, B. y Juan Cabanilles, J., 1987: *El Neolítico valenciano. Els primers agricultors i ramaders*. Valencia.

Martí Oliver, B. et al., 1980: *Cova de l'Or (Beniarrés, Alicante)*. Serie Trabajos Varios de S.I.P., 80, Valencia.

Martín Socas D. y Camalich Massieu M.ª D., 1982: "La "Cerámica simbólica" y su problemática (Aproximación a través de los materiales de la Colección L. Siret)". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad del Granada*, 7, pp. 267 y ss.

Muñoz Amilibia, A. M.^a, 1965: *La cultura neolítica catalana de los "sepulcros de fosa"*. Instituto de Arqueología y Prehistoria. Univ. Barcelona, Barcelona.

Navarrete, M.ª S. y Capel, J., 1979: "El material no cerámico de la Cueva del Agua de Prado Negro (Iznalloz, Granada)". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*. IV, pp. 111-132.

Navarrete, M.ª S., Carrasco, J., Capel, J., Gamiz, J. y Anibal, C., 1983: "La Cueva "CV-3" de Cogollos Vega (Granada)". *Cuadernos de Prehistoria de la Universidad de Granada*, 8, pp. 9-70.

Navarro Mederos, J.F., 1982: "Materiales para el estudio de la Edad del Bronce en el Valle Medio del Vinalopó (Alicante)". *Lucentum*, I, pp. 19-70.

Palomar Macián, V., 1982-83: "La Cueva del Abrigo I de Las Peñas (Navajas, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9, pp. 123-134.

Pascual Benito, J.L.: 1987-88: "Les coves sepulcrales de l'Alberri (Cocentaina). El poblament de la Vall Mitjana del riu d'Alcoi durant el III mil·lenniari BC". *Saguntum*, 21, pp. 109-167.

Pérez Arrondo, C. y López de Calle Cámara, C., 1986: *Aportaciones al estudio de las culturas eneolíticas en El Vall del Ebro. I.- Elementos de adorno*. Logroño.

Pérez Burgos, J.M. y Galiana i Botella, X.P.F., 1992: "Nova troballa d'art rupestre a La Marina Alta: l'Abric del Seguili (Alcanali; Alacant)". *Actes del III Congrés d'Estudis de La Marina Alta, 1990*, Alicante, pp. 49-54.

Pla Ballester, E., 1958: "La Covacha de Ribera (Cullera, Valencia)". *Archivo de Prehis-*

toria Levantina, VII, pp. 23-54.

-1959: "Puntas de base cóncava en la Región Valenciana" IV. *C.I.P.P.*, Zaragoza, pp. 459-46.

Rosser Limifiana, P., 1990: "Catalogación y estudio de los útiles de piedra pulimentada del Neolítico a la Edad del Bronce en la provincia de Alicante". *Ayudas a la Investigación*, 1986-87. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, v. II, pp. 17-40.

San Valero Aparisi, J., 1942: "Notas para el estudio de la cerámica cardial de la Cueva de la Sarsa (Valencia)". *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*, pp. 87 y ss.

Salva, A., 1966: "Material cerámico de la Cueva del Montgó (Jávea) en la provincia de Alicante" IX C.N.A., Valladolid, 1965, Zaragoza, pp. 95-99.

Segarra Llamas, J., 1985: *Jávea. Sus orígenes y su historia*. Ed. patrocinada por el Ayto. de Jávea, Valencia.

Simón García, J.L., 1987: "Xàbia a l'Edat del Bronze". *Xàbiga*, 3, pp. 17-36

-1987: "Colecciones de la edad del Bronce en el Museo Arqueológico Provincial de Alicante. Ingresos de 1967 a 1985 e Illeta dels Banyets de El Campello". *Ayudas a la Investigación*, 1984-85 V.II, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Alicante, pp. 111-134.

-1990: "Catálogo y estudio de los fondos prehistóricos (del V.º al II milenio) de los Museos de La Marina Alta". *Ayudas a la Investigación*, 1986-87, V. III, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Alicante, pp. 105-122.

Soler García, J. M.ª, 1987: *Excavaciones arqueológicas en el Cabezo Redondo (Villena, Alicante)*. Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Serie Patrimonio, 8, Alicante

Soler Díaz, J.A.: 1988: "Bases para el establecimiento de un modelo de estudio en las industrias líticas de facies calcolítica de las cuevas de enterramiento múltiple valencianas". *Ayudas a la Investigación*, 1984-85. Serie del Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Alicante, pp. 135-156.

-1990: "Aproximación a las cuevas de enterramiento múltiple de facies calcolítica en el País Valenciano". *Ayudas a la Investigación*, 1986-87, V. III, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Alicante, pp. 49-70.

-1994: "La Cova de la Barcella. Una cavidad de Torremanzanas con enterramientos prehistóricos". *Rev. de les Festes Patronals del Pare Sant Gregori*. Torremanzanas, pp. 49-52.

Tarradell Maten, M.: "Noticia de las recientes excavaciones del Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia". *X.C.N.A.*, Mahón, 1967, Zaragoza, pp. 183-186.

Trelis Martí, J., 1992: "La Cova del Passet". *Actes del III Congrés d'Estudis de La Marina Alta*, 1990, Alicante, pp. 55-62.

Vicens Petit, J.M., 1992: "Aproximación al Eneolítico y la Edad del Bronce en La Marina Alta a través de los materiales depositados en el M.A.M. de Alcoi". *Actes del III Congrés d'Estudis de La Marina Alta*, 1990, pp. 63 -68.

- "Estudio arqueológico del Barranc del Sint (Alcoi). *Lucentum*, VII-VIII, pp. 57-78.

Uscatescu, A.: *Los botones de perforación en "V" en la Península Ibérica y las Baleares durante la Edad de los metales*. Temas de Arqueología, 2. Ed. Foro. Madrid

Vento Mir, E., 1985: "Ensayo de clasificación sistemática de la industria ósea neolítica. La Cova de l'Or (Beniarrés, Alacant). *Excavaciones Antiguas*". *Saguntum*, 18, pp. 32-83.

Walker, M.J., 1985: *Charasteristing Local Southerastern Spanish Populations of 3.000-1.500 B.C.* B.A.R Intenational Series, 263, Oxford.